

JAN DĄBROWSKI

## PROBLEM ZRÓŻNICOWANIA KULTUROWEGO ZIEM POLSKI W STARSZEJ EPOCE BRĄZU

### PROBLEM DER KULTURELLEN DIFFERENZIERUNG DER POLNISCHEN GEBIETE IN DER ÄLTEREN BRONZEZEIT

Celem opracowania jest przedstawienie możliwości wykorzystania analizy garniturów ozdób z grobów i skarbów w trwającej dyskusji na temat podziału kulturowego naszych ziem podczas II okresu epoki brązu. Tę analizę przeprowadzono na podstawie 156 grobów oraz 78 skarbów i dała ona pozytywne wyniki dla regionów o większym nasileniu występowania przedmiotów metalowych. W wyposażeniu grobów zaznacza się wpływ wierzeń, powodujących selekcyjonowanie darów grobowych według zasad dość podobnych, ale w szczegółach odmiennych na różnych terenach. Inwentarze te odzwierciedlają też socjalne zróżnicowanie badanych grup. Śledzenie tych różnic i porównywanie ich z wynikami analizy typologicznej ceramiki i przedmiotów metalowych pozwoliło na pewne uściślenia podziału kulturowego materiałów.

#### WPROWADZENIE

Olbrymi postęp, jaki nastąpił podczas ostatnich 25 lat, tj. od ukazania się monografii kultury trzcinieckiej pióra A. Gardawskiego (1959), w poznaniu II okresu epoki brązu na ziemiach Polski rokuje dobre perspektywy dla dalszych studiów. Zaznaczył się on zarówno w badaniach terenowych, jak i w wielu rozmaitych publikacjach. Zważywszy jednak, że stan wyjściowy był wysoce niezadowolający oraz, że w dalszym ciągu mapy stanowisk z tego okresu przedstawiają raczej dane o skorupach zebranych na nie istniejących dziś wydmach oraz zabytkach z XIX-wiecznych rozkopywań niż o systematycznie zbadanych obiektach, nie można się dziwić wielu wyraźnym lukom w obrazie tych czasów. Dokładniejsze podziały kulturowe i chronologiczne materiału są nadal ciągle *in statu nascendi*, a studia osadnicze czy inne tego okresu, wymagające precyzyjnie zarysowanej bazy źródłowej, jeszcze się nie zaczęły.

Wspomniany postęp zaznacza się bardzo nierównomiernie. Swoistym paradoksem jest fakt, że najbogatszy w zabytki metalowe region, czyli Pomorze, oprócz katalogu źródeł (Kersten 1958) nie doczekał się szczegółowego studium. Nieliczne skrótowe zarysy (Siuchniński 1963, 154 n.) i pobieżne uwagi w opracowaniach ogólnych sytuacji nie poprawiają. Brak też stamtąd danych o badaniach terenowych, które posunęły się natomiast nieco na Śląsku i w

Wielkopolsce, w zasadzie tylko na obiektach sepulkralnych. Opracowanie tzw. kultury przedłużyckiej i szczegółowe studia nad wybranymi rodzajami zabytków metalowych II okresu epoki brązu są wielką zasługą M. Gedla (1975; 1980; 1983). Zwłaszcza pierwsza publikacja umożliwiła szeroką i ugruntowaną dyskusję nad kluczowymi zagadnieniami omawianego okresu.

Badania terenowe objęły tak osady, jak i cmentarzyska kultury trzcinieckiej. Ukazały się publikacje źródłowe rozmaitych stanowisk oraz kilka ogólniejszych ujęć tej kultury (Dąbrowski 1972; Miśkiewicz 1978), brak natomiast prac o charakterze analitycznym. W sumie mówić można na razie jedynie o wstępnym rozpoznaniu omawianego okresu.

Najlepiej obrazuje sytuację ciągle jeszcze nie wyjaśniona sprawa podziału kulturowego ziem Polski w tym czasie. Poglądy na ten temat były ostatnio kilkakrotnie referowane (Gedl 1975, 7 n.; Szmukier 1980; Bukowski 1980, 292 n.), co pozwala przedstawić je tutaj tylko skrótowo. Dodać jednak należy, że na terenach sąsiednich stosunki kulturowe rozpoznane są na ogół jeszcze gorzej niż w Polsce (Dąbrowski 1972, 100 n.; Coblenz 1977), co dodatkowo utrudnia poznanie sytuacji.

Od pewnego czasu odstępuje się wyraźnie od tradycyjnej koncepcji istnienia jednolitej „kultury

przedłużycyckiej” na rzecz wyróżniania na naszym terenie 2 grup kultury mogiłowej (Gediga 1978, 160 n.). Jest to powrót do raczej intuicyjnych sugestii A. Gardawskiego (1959, 129 n.; 1971a, 23 n., ryc. 1). Na razie zasięgi owych grup są określane jeszcze mało precyzyjnie, a brak ustalonych kryteriów wyróżniania oraz dostatecznej ilości materiału masowego umożliwia dość dowolne ich ujmowanie. Wedle M. Gedla (1975, 7 n., mapa 1) zespoły grobowe tej kultury występują nawet na zachód od Szprewy. Niewielka jednak liczba znanych zespołów utrudnia zweryfikowanie tej tezy, a dodatkowo sytuację komplikują liczne znaleziska luźne przedmiotów metalowych, które można interpretować bądź jako importy w nie zbadanym jeszcze środowisku kulturowym, bądź jako formy miejscowe, świadczące o tożsamości kulturowej tych terenów. W tej sytuacji słuszniejsze wydają się sugestie B. Gedigi (1978, ryc. 66) ograniczające zasięg owych polskich grup kultury mogiłowej (KM)\* jedynie do obszarów leżących wąskim pasem na zachód od Odry. Wersja ta chroni przed zbyt pochopnymi uogólnieniami i dlatego przyjęto ją i w tych rozważaniach (ryc. 1).

Dyskutuje się jeszcze sprawę podziału kultury trzcinieckiej (KT) na grupy (Miśkiewicz 1978, 180 n.), co jednak nie ma dla tych rozważań istotnego znaczenia. Niedawno opublikowana mapa jej zasięgu (Dąbrowski 1972, mapa 1) wymaga obecnie korekt przede wszystkim w międzyrzeczu Wisły i Sanu, gdzie granicę należy przesunąć ku południowi (Blajer 1981; 1982). Sprawa wschodniej rubieży kultury trzcinieckiej nie jest w tych rozważaniach istotna.

Jedną z najbardziej dyskusyjnych jest kwestia zachodniej granicy KT i związany z nią problem strefy przemieszania trzciniecko-mogiłowej, która jest bardzo różnie wyznaczana (Gardawski 1959, tabl. II; Dąbrowski 1977, ryc. 1; Gediga 1978, ryc.66). Sugeruje się istnienie różnic czasowych w występowaniu obu tych kultur w omawianej strefie (Cabalska 1961, 33 n.; Gedl 1975, 78 n.), na co dowodów jednak na razie brak. Nie wykluczając możliwości pewnych drobnych przesunięć terytorialnych, należy chyba jednak przyjąć, że jest to typowa strefa kontaktów bez wyraźnej granicy między wchodzącymi w grę kulturami (Gediga 1978, 163). Inne założenia prowadzą wyraźnie na manowce (Kośko 1979, 192 n.). Zasięg tej strefy wyznaczony był dotychczas głównie na podstawie znalezisk pojedynczych skorup, uznawanych za typowe dla którejś z tych 2 kultur, co trudno uważać za poprawne rozwiązanie. Sprawę tedy należy uważać za otwartą.

Region północno-wschodni wchodzi w strefę od-

działywań KT sięgającej Pomorza Wschodniego (Dąbrowski 1972, mapa 1; 1982, 231 n.). Tamtejsze stosunki kulturowe trudno jednak uważać za wyjaśnione, zwłaszcza wobec wyraźnie zaznaczającej się odrębności przedmiotów metalowych od zestawu brązów KT i powiązań tych artefaktów z pomorskimi.

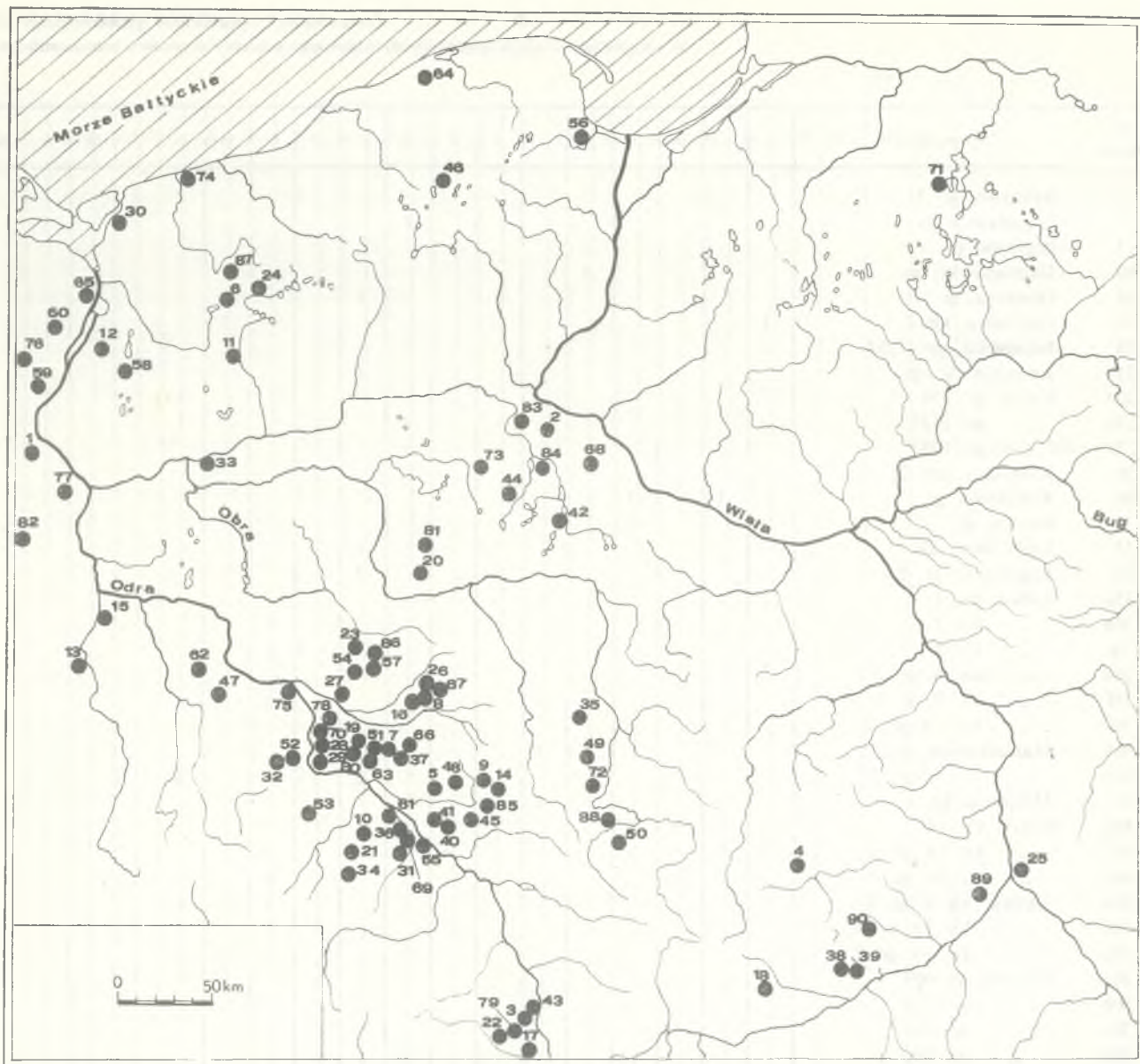
Przy próbie omawiania przynależności kulturowej pozostałej części Pomorza najistotniejszą sprawą jest problem ogólniejszy, tj. sprawa zasięgu kręgu nordyjskiego. Według K. Kerstena (1936, 97) rejon ujścia Odry wchodzi w obręb II strefy tego kręgu, a pozostała część Pomorza w zasięg strefy III, dla której charakterystyczne jest „... die starke Durchmischung nordischen Formengutes mit fremden Formen der umgebenden Kulturen und Herausbildung von teilweise in sich geschlossenen Mischkulturen...”. Przeciw zwolennikom tego poglądu występował energicznie J. Kostrzewski (1958, 9 n.), zaliczając cały ten obszar do „kultury przedłużycyckiej”. Obecnie dużą rolę przypisuje się wpływom KM w tym regionie, w zasadzie jednak skłaniając się ku koncepcji „mieszanego” oblicza tamtejszej kultury (Gedl 1975, 85 n.), choć istnieją i wypowiedzi o enklawie KM na ziemi pyrzyckiej (Gediga 1978, 161 n., ryc. 66). Wersja „kompromisowa” przypisuje ujście Odry kręgowi nordyjskiemu, a resztę Pomorza kulturze mogiłowej (Bukowski 1981, 120 n., mapa 25). Ostatnio podkreśla się silnie wpływy KM na południowe pobrzeża Bałtyku, w zasadzie jednak podtrzymując ujęcie K. Kerstena, choć z różnymi modyfikacjami (Schubart 1972, 73; Otto 1976, 61). Nie oznacza to, aby problem był rozstrzygnięty. Analiza kartograficzna dowodzi, że linia Noteci stanowiła wyraźnie jakąś rubież kulturową, a tereny między Odrą, dolną Wartą i Obrą de facto nie wykazują śladów osadnictwa z II okresu ep. brązu (Kwapiński 1974, 38; Gedl 1975, mapa 1).

Określając chronologiczny zakres opracowania stwierdzić trzeba, że termin: „II okres epoki brązu”, stanowi raczej hasło wywoławcze niż precyzyjne określenie. Jest to wynikiem wciąż jeszcze bardzo złej sytuacji w dziedzinie badań nad chronologią epoki brązu na naszych ziemiach. Ogólnie powiedzieć trzeba, iż rozpatrywane tu kultury nie mieszczą się ściśle w granicach II okresu. Kultura trzciniecka rozpoczyna się już w I okresie ep. brązu, a na niektórych terenach trwa w głąb III okresu (Dąbrowski 1972, 24 n.). Podobnie KM trwa zapewne w niektórych regionach jeszcze na początku środkowej epoki brązu (Gedl 1982, 12 n., ryc.13), a przypuszcza się także, że jej zespoły występują już na przełomie I i II okresu (Szmukier 1980, 14 n.).

Próby chronologicznego podziału materiałów omawianych kultur (Gedl 1975, 72 n.; A. Kempisty 1978, 401 n.) bądź zespołów z metalami (Blajer,

\* Skróty: KM (kultura mogiłowa) i KT (kultura trzciniecka), wprowadziła Redakcja.





Ryc. 1. Mapa stanowisk, z których pochodzą uwzględnione w pracy groby  
 Karte der Fundplätze mit der in der Bearbeitung berücksichtigten Gräber  
 Numery wg wykazu 1 – Die Nummern beziehen sich auf die Bezifferung im Verzeichnis 1

Szpunar 1981) stanowią raczej początek właściwych badań niż fundament datowania. Próby te wykazują dobitnie, że materiały polskich grup KM dziełić trzeba będzie wg schematu bazującego na podziale P. Reinecke, który zapewne da się zastosować i do materiałów KT. Natomiast dla materiałów z północnej Polski niewątpliwie trzeba będzie opracować szczegółową lokalną wersję systemu O. Monteliusa (Randsborg 1968, 131 n.). Systemów tych jeszcze nie ma, a zanim powstaną, nie będzie można dokładniej datować omawianych tu materiałów, nie mówiąc już o synchronizowaniu danych z poszczególnych regionów. Na razie dysponujemy pewną ilością przesłanek wynikających z analizy stratygraficznej lub badań współwystępowania przedmiotów,

które pozwalają określić dokładniej jedynie część wchodzących w grę zespołów.

Ze zreferowanego stanu rzeczy wynikają wskazówki praktyczne, każące traktować materiały omawianych kultur łącznie, przy pełnej świadomości, że część tych zespołów nie synchronizuje się ściśle z pozostałymi. Świadomość ta jednak rzadko da się udokumentować. Perypetie związane z datowaniem tych samych nawet zespołów przez tych samych autorów (por. np. Gedl 1979, 16; 1983, 39) przestrzegają wyraźnie przed zbyt pochopnymi próbami uściślenia datowania.

Przedstawiony powyżej, acz bardzo skrótowo, stan rzeczy stanowi raczej katalog potrzeb badawczych niż podsumowanie pewnego etapu prac. Wy-







WYJAŚNIENIE NUMERÓW WE WSZYSTKICH ZESTAWIENIACH – DIE NUMMERN DER MERKMALE  
IN ALLEN AUFSTELLUNGEN BEDEUTEN

- |   |   |
|---|---|
| 1 – sztylet – Dolch   | 28 – bransoleta spiralna ze spiralnymi tarczkami – Armspirale mit Spiralscheiben  |
| 2 – siekierka, toporek, młot, głowica buławy – Axt, Beil, Hammer, Keulenkopf                                  | 29 – naramiennik ze spiralnymi tarczkami – Armberge mit Spiralscheiben  |
| 3 – grocik – Pfeilspitze  | 30 – naramiennik ze spiralnymi tarczkami odmiany mecklenburskiej lub pokrewnych – Armberge mit Spiralscheiben der mecklenburgischen oder verwandten Abarten                             |
| 4 – grot – Speerspitze  | 31 – bransoleta otwarta o zgrubiałych, odgiętych końcach – offene Armring mit verdickten und umgebogenen Enden  |
| 5 – miecz – Schwert   | 32 – bransoleta otwarta o zwężonych końcach – offene Armring mit verjüngten Enden   |
| 6 – czekan – Streitaxt  | 33 – bransoleta otwarta z pręta – offene Stabarmring  |
| 7 – diadem – Diadem   | 34 – bransoleta o zachodzących na siebie końcach – Armring mit aufeinander gebogenen Enden  |
| 8 – naszyjnik kołnierzowaty – Halskragen  | 35 – bransoleta żeberkowana – geripptes Armring   |
| 9 – naszyjnik lity – Halsring   | 36 – bransoleta inna – sonstiges Armring  |
| 10 – kolia – Perlenkette  | 37 – bransoleta nieokreślona – unbestimmtes Armring   |
| 11 – szpila typu śląsko-wielkopolskiego odmiany A – Ösennadel des schlesisch-grosspolnischen Typs, Variante A | 38 – <i>saltaleone</i> , spiralka, spiralka o powrotnym zwoju – <i>Saltaleone</i> , Spirale, Noppenring   |
| 12 – także szpila odmiany C – dieselbe Nadel, Variante C  | 39 – kółko z drutu lub taśmy – Draht bzw. Bandring  |
| 13 – szpila z główką rozklepaną i zwiniętą w uszko – Rollenkopfnadel  | 40 – inna zawieszka – sonstiger Anhänger  |
| 14 – szpila z główką tarczową – Nadel mit Scheibenkopf  | 41 – guz, tarczka – Knopf, Platte   |
| 15 – szpila z główką czopową – Spundkopfnadel   | 42 – pinceta – Pinzette   |
| 16 – szpila z tarczką spiralną – Spiralkopfnadel  | 43 – sierp – Sichel   |
| 17 – szpila z główką półkulistą – Nadel mit halbkugeligem Kopf  | 44 – inne narzędzie – sonstiges Gerät   |
| 18 – szpila z główką watorową – Zargenkopfnadel   | 45 – surowiec metalowy – Metallrohstoff   |
| 19 – szpila tulejkowata – Tullenkopfnadel   | 46 – ceramika – Keramik   |
| 20 – szpila z przekłutą główką – Nadel mit durchgelochtem Kopf  | 47 – inne – sonstige  |
| 21 – szpila z główką wrzecionową – Spindelkopfnadel   | Opuszczenie którejs z cech oznacza jej brak we wszystkich rozpatrywanych zespołach – Die Weglassung eines der Merkmale bedeutet das Fehlen von ihr in sämtlichen untersuchten Komplexen |
| 22 – szpila z główką kulistą – Nadel mit Kegelkopf  |   |
| 23 – szpila igłowata – Nadel mit langlicher Durchlochung (Nähndel)  |   |
| 24 – szpila o przekłutym trzonku – Lochhalsnadel  |   |
| 25 – inna szpila – sonstige Nadel   |   |
| 26 – szpila nieokreślona – unbestimmte Nadel  |   |
| 27 – bransoleta spiralna – Armspirale   |   |

nika to w znacznej mierze z faktu, że dopiero w ostatnich latach poczęto nadrabiać zaniedbania w zakresie szczegółowej analizy materiału. W efekcie (przy świadomości, że można by znacznie precyzyjniej dzielić i interpretować omawiany materiał) nie mamy jeszcze podstaw do rozwinięcia takich działań. Świadczy to o skali tych zaniedbań i o coraz wyraźniejszych możliwościach ich nadrobienia. Ta sytuacja stanowi zarazem wytłumaczenie pewnych luk i uproszczeń w dalszych wywodach.

Jest oczywiste, że wobec takiego stanu faktycznego zachodzi potrzeba zastosowania do badań materiałów nowych metod, a zwłaszcza takich, które wykazały już swą przydatność na innych obszarach. Jedną z nich jest metoda analizowania nie poszczególnych typów, lecz całych zespołów przedmiotów metalowych (Bergmann 1968, 226 n.). Chodzi tu o wyróżnienie tzw. garniturów wedle inwentarzy grobów i (lub) skarbów, czyli poszukiwanie powtarzalnych, a więc typowych dla jakiegoś obszaru zestawów broni czy ozdób. Tego typu zestawy z omawianego okresu stwierdzono na wielu obszarach (Laux 1971, 137 n.; Wels-Weyrauch 1975, mapa na s. 300). Wy-

stępują one w skupieniach o dość płynnych granicach, tak że proponuje się nawet nie nazywać ich grupami, lecz zgrupowaniami (Kubach 1974, 43 n.). Niejednokrotnie z tych samych regionów pochodzą współczesne sobie różne garnitury (Laux 1971, mapy 17 i 18).

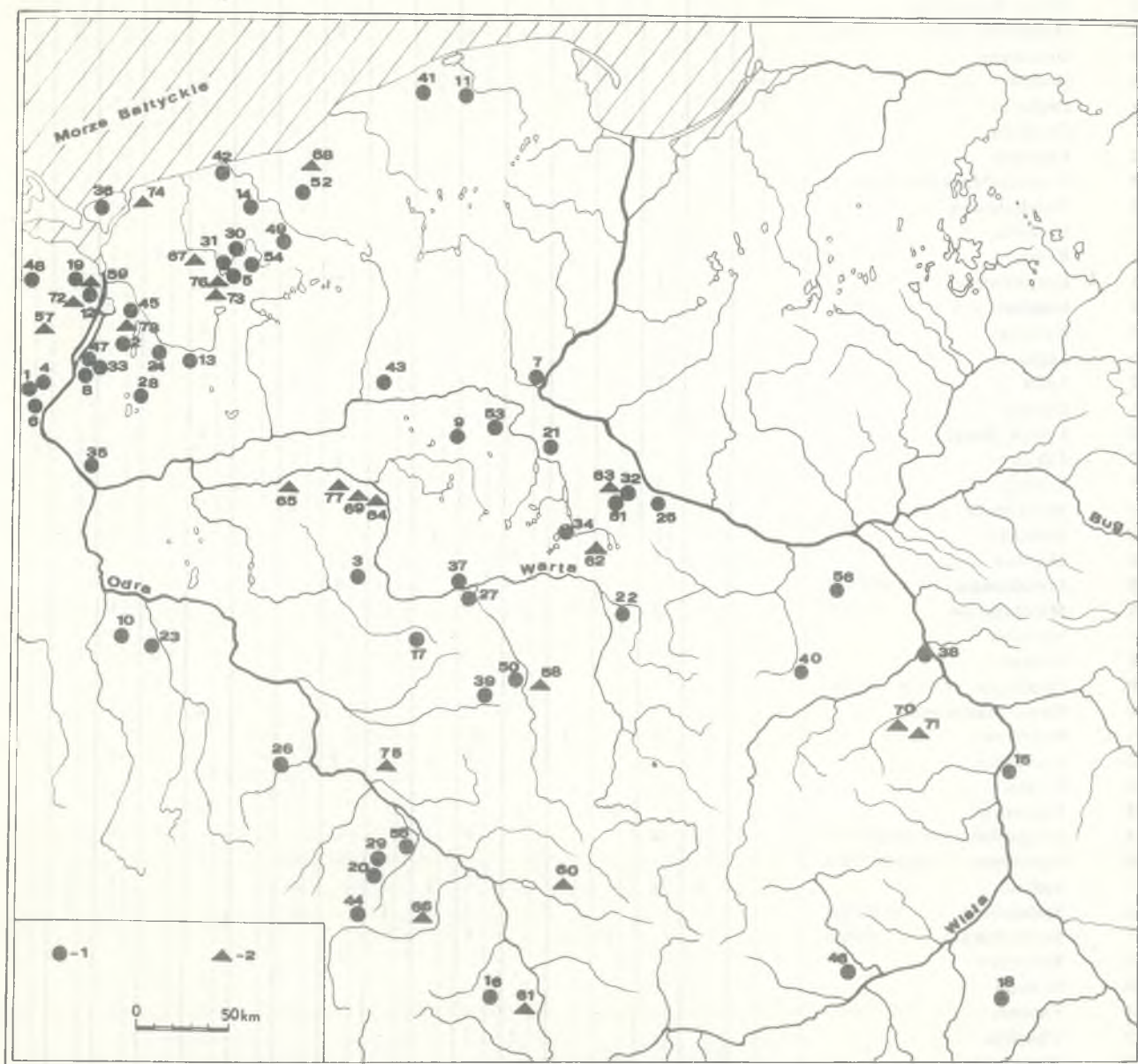
Badanie takich zestawów przedmiotów z grobów pozwala poszukiwać odpowiedzi na trzy podstawowe pytania (Gebühr 1976, 9): Jaka była funkcja znajdowanych przedmiotów za życia zmarłego, a jeśli chodzi o ozdoby – gdzie i jak były noszone? Jakim kręgom ówczesnej ludności mogą być przypisane odpowiednie ozdoby? Jaki był zasięg zestawów przedmiotów i jak występują one w ramach kolejnych faz chronologicznych?

Wynika więc z tego, że możliwości interpretacyjne informacji uzyskanych z analizy owych garniturów są szerokie i wszechstronne. Uważa się, że dostarczają one wielu wiadomości o zróżnicowaniu wyposażenia pochówków wedle płci, wieku lub pozycji społecznej zmarłego, o wyróżnianiu różnych jednostek kulturowych i o zróżnicowaniu chronologicznym wyposażenia (Primas 1977, 90). Zresztą na

tym nie kończą się możliwości interpretowania tych garniturów przedmiotów metalowych. Przypuszcza się, że odrębności tych zestawów mogą odzwierciedlać także zróżnicowanie stroju letniego i zimowego (Wels-Weyrauch 1978, 166), a różnice w wyposażeniu w broń – zróżnicowanie sposobów walki (Müller-Karpe 1975, 77). Ostatnio kładzie się nacisk przede wszystkim na odzwierciedlanie przez te garnitury obszarów jakichś organizacji politycznych, głównie o charakterze plemiennym (Bergmann 1973-1974, 189). Te tak zwane prowincje znalezisk stroju i uzbrojenia wysuwane są nawet niejednokrotnie jako jednostki klasyfikacyjne, mające zastępować dotychczas stosowane pojęcie „kultury archeologicznej” (Müller-

Karpe 1975, 76 n.). Podkreśla się przy tym znane z danych etnograficznych tendencje do wyróżniania się poszczególnych grup i organizacji społecznych strojem oraz do wykorzystywania broni jako oznaki pozycji społecznej (Clark 1960, 237; Müller-Karpe 1975, 76 n.). Obserwacje dotyczące wczesnej ep. brązu pozwoliły stwierdzić zróżnicowanie garniturów grobowych wg płci zmarłych, a niekiedy także wedle ich pozycji społecznej (Wüstemann 1978, 198 n.).

Przy przeprowadzaniu takich badań wyłania się od razu pytanie, jakie jest odniesienie stroju (czy też zestawu ozdób) znajdowanego w grobach do stroju rzeczywiście ówczesnie noszonego (Kubach 1977, 548). Wiadomo, iż inwentarze grobów i skar-



Ryc. 2. Mapa skarbów zawierających ozdoby (1) oraz znalezisk par naramienników (2)

Karte der Hortfunde mit Schmuck (1) und der Fundorte der Armbergenpaare (2).

Numeri wg wykazu 2 – Die Nummern beziehen sich auf die Bezifferung im Verzeichnis 2



## Zestawienie 2. Skarby zawierające

W zestawieniach inwentarzy skarbów numery odpowiadają numeracji zespołów w wykazie 2 – Die Nummern

Nr zespołu	Nazwa zespołu	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	14	18	19	20	21
1	Angermünde		1						1								
2	Babin	1	3		5				1								
3	Będlewo																
4	Blankenburg							1	+								
5	Bonin				2			1						1			
6	Bölkendorf								1								
7	Bydgoszcz-Czersko Pol.																
8	Czarnówko								1	2							
9	Czeszewo		2		1											2	
10	Dąbrowa																
11	Dąbrówno								1								
12	Dobra Szczecińska																
13	Dolice	1			1					3						1	
14	Domacyno		1														
15	Dratów							1									
16	Grobniki																
17	Grodnica		1														
18	Kłęczany														2		
19	Koblenz-Mariental		2							11							
20	Kondratowice										+						
21	Kościelec																
22	Kraski				1												
23	Krzystkowice		2							2							1
24	Kurcewo						1	1	2								
25	Kuźnice																
26	Legnica		2														
27	Lgów		1														
28	Lipiany	1															
29	Ludów Śląski																
30	Łakowo									1							
31	Łobez		3														
32	Miechowice																
33	Mielenko		1					1	1								
34	Mielnica Duża		3														
35	Mieszkowice		1						1	1		1					
36	Międzyzdroje		2						1								
37	Miłosław									1							
38	Mniszew																
39	Odolanów																
40	Rawa Mazowiecka																
41	Redzikowo		1		1		1										
42	Rościcino							2	1	7							
43	Rudna																
44	Sieroszów			+		1											
45	Smogolice	2	4														
46	Stawiszycy										+						
47	Steklno	1	4					1	1		+					4	
48	Stolzenburg								1		+					2	
*	Stolzenburg			1													
49	Stróżnino																
50	Śliwniki																
51	Turowo																
52	Ubiedrze																
53	Wawrzynki																
54	Więclaw																
55	Witowice											1	1	1			
56	Żyrardów				1												4

\* Najprawdopodobniej z tego samego zespołu, co nr 48 -- Höchstwahrscheinlich aus demselben Komplex wie die Nr. 48



ozdoby – Hortfunde mit Schmuck

in Aufstellungen der Hortfundinventare entsprechen der Bezifferung der Komplexe im Verzeichnis 2

25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	36	37	40	41	43	44	45	46	47
3		4 5	2			2				2		1 1	2			3		fragm. taśmy
			+ 2				+						2				+	
		2									1							
			2							4		1		2				ozdoba nieokreślona
											7							
		2										6						(nóż, siekierka, tutulus?)
						2		1										
		2		8 2			11		1									
		3	5			4				2		1	1				+	
		3																3 szpule
		+ 2 2		4 1 2														
		5								2	1		3				+	szpula, złoty drut, ozdoba
			5	4					1						1			
		3		2		1												
				2		3	1											
						2				2								
		2				4				2								
1					2					1						1		
						1	1			1	1							przedmioty nieokreślone nadlew
1		1			7		1						5	2		1		
			1 2	2														
		3	4															tarczki spiralne
		1		2													+	
		4	3 5			7 2 1		2		2 8								
		2	2				4			4		2			2	1		przedmiot nieokreślony duża spirala
				3		2	2											
		2 3								3 1 5								szpula szpula
							3											
			2	3 2		3						1	1					
						2												
	1								1									
				5		4	2			3							+	

bów są wynikiem selekcji przeprowadzanej według różnych zasad (Eggers 1959, 267). Można więc przyjąć, iż zgodność garniturów ze skarbów i grobów jest jednym z ważniejszych kryteriów odtwarzania owego stroju realnie niegdyś noszonego. Tezę o dobieraniu wyposażenia grobowego sprawdzono tu na inwentarzach grobów ciałopalnych. Okazało się, że zaledwie 6 z nich, tj. mniej niż 20%, zawierało przedmioty odkształcone w ogniu. Pozostałe groby (choć zawierające niekiedy bryłki stopionego brązu) najwyraźniej wyposażano w ozdoby i broń dopiero po spaleniu zwłok. Nie kładziono zatem zmarłego na stos z ozdobami, jakie nosił w chwili zgonu. Nie ma, niestety, możliwości kontroli danych przez materiał ikonograficzny, tak przydatny na innych terenach i w innych okresach (Gebühr 1976, 99 n.). Poniżej omówione będzie prawdopodobieństwo wyposażania grobów w ozdoby i broń z surowców organicznych, a więc zabytków właściwie bez szans przetrwania. Wydaje się jednak, że tam, gdzie można operować materiałem dostatecznie licznym, uzyskane wyniki mają wysoki stopień prawdopodobieństwa (Primas 1977, 113 n.).

Jako pierwszy wyróżnił niektóre garnitury z naszych terenów W. A. v. Brunn (1968, 202 n., mapy 19 i 20), omawiając także marginalnie zespoły z II okresu ep. brązu. Następną próbą stało się dopiero opracowanie M. Gedla (1975, 98), a po nim można już odnotować i dalsze stosowanie tej metody do polskich materiałów z epoki brązu.

Niestety, warunek masowości rozpatrywanego materiału nie jest w pełni zrealizowany. Ogółem z naszych terenów opublikowano na razie zaledwie 156 grobów zawierających dary metalowe (brąz, złoto), a wraz z nimi i inne (bursztyn, szkło, krzemień). Dane te, często wrywkowe, częściowo uzupełniono według kartoteki śp. prof. dra J. Kostrzewskiego. Groby są bardzo nierównomiernie rozmieszczone, niemal nie występując na wschód od Wisły (ryc.1). Z tych 156 grobów 106 przypisywanych jest obu grupom kultury mogiłowej, 28 – kulturze trzcinieckiej, a 22 pochodzi z terenów północnych. Wszystkie one ujęte są w wykazie 1, w którym podano także podstawową literaturę zespołów, dzięki czemu w tekście nie będzie ona już przytaczana. W tych 156 grobach odkryto co najmniej 744 przedmioty stanowiące dary pozaceramiczne, przeciętnie więc na jeden grób wypada 4,75 przedmiotu, co jednak nie stanowi wielkości przydatnej do jakichś porównań ze względu na bardzo różny charakter zespołów. O innych aspektach tego problemu mowa będzie dalej.

Najbardziej przydatne są tu oczywiście zespoły będące pochówkami jednego tylko zmarłego, określonego antropologicznie oraz o ustalonym położeniu

każdego przedmiotu w grobie. Takich grobów mamy na razie z naszych ziem 3, przeto za podstawę analizy przyjęto pochówki spełniające mniej rygorystyczne wymogi. Wykorzystano więc groby, o których wiadomo, że są pochówkami jednostkowymi. Takich znamy z polskich ziem 60 – przedstawiono je na zest.1, a w wykazie 1 oznaczono jako A. Zawierają one (oprócz ceramiki) 306 przedmiotów, standardowe więc wyposażenie grobu tej grupy wynosi 5,1 przedmiotu. Grupę następną, oznaczaną jako B, tworzy 69 grobów stanowiących najprawdopodobniej pochówki jednostkowe. Na podstawie zbieżności z inwentarzami grobów grup A i B wyróżniono 6 zespołów o nieznanym okolicznościach znalezienia, wyraźnie stanowiących właśnie inwentarze pochówków – są one oznaczane w wykazie 1 jako C. Oczywiście w skład tej grupy nie wchodzi pojedyncze przedmioty znajdujące luźno, choć i między nimi z pewnością kryją się zabytki stanowiące niegdyś wyposażenie grobowe. Pominięto też „zespoły” o charakterze kolekcji. Na koniec wykorzystano dane o 21 grobach zbiorowych, zwłaszcza zaś o tych, z których przedmioty metalowe można było przypisać jakiemuś określonymu zmarłemu. Wszystkie próby uogólnień dotyczące omawianych grobów muszą uwzględniać te podziały, zwłaszcza ważne jest sprawdzenie, czy w wyróżnianych zestawach występują zespoły grupy A. Przy ustalaniu inwentarzy grobów przyjęto jako zasadę traktowanie fragmentu określonego przedmiotu jako dowodu występowania całego przedmiotu oraz uwzględnianie nawet nieprecyzyjnych informacji o zabytkach zaginionych.

Zebrano również dane o skarbach przedmiotów metalowych z tego okresu, ale tylko o tych, w skład których wchodzi jakieś ozdoby (ryc.2), pomijając skarby zawierające np. wyłącznie siekiery, ponieważ takie zespoły praktycznie nie wnoszą do badanego zagadnienia. Skarbów z ozdobami znamy z omawianych terenów 56, zawierają one przynajmniej 523 przedmioty (także oprócz ceramiki – zestaw. 2). Standardowe wyposażenie skarbu wynosi więc 9,3 przedmiotu. Dodatkowo uwzględniono tu 22 zespoły zawierające 48 naramienników z tarczami spiralnymi różnych odmian (wykaz 2). Są one traktowane bądź jako skarby, bądź znaleziska ze zniszczonych grobów. O ich datowaniu mowa będzie dalej.

Tak więc bazę źródłową tych rozważań stanowią łącznie 234 zespoły, zawierające nie mniej niż 1315 przedmiotów (oprócz ceramiki). Niestety, ich wartość poznawcza jest bardzo zróżnicowana. Wydaje się, że pomimo tego, jak również pomimo ubóstwa badanych inwentarzy jest to liczba już na tyle pokazana, aby można zaobserwować najwyraźniejsze różnice w zasadach doboru inwentarzy.



Wyjaśnienia wymagają jeszcze pewne aspekty selekcji zespołów. Wyłania się tu bowiem problem grobów oznaczanych jako przechodnie od kultury mogiłowej do łużyckiej (Gedl 1975. 94 n.), bądź od trzcinieckiej do łużyckiej (por. np. Jażdżewski 1948. 118 n.). Kłopoty z ich wyróżnianiem są po prostu odbiciem sytuacji ogólnej, tj. żarliwie dyskutowanej kwestii fazy przechodniej mogiłowo-łużyckiej (por. np. Benkovská-Pivovarová 1972; 1982; Gediga 1977; Spurny 1982). Dlatego więc ta grupa grobów nie została włączona do tych rozważań. Powstał też problem datowania pewnej ilości zespołów zawiera-

jących formy długotrwałe. Tu również dążono do eliminowania zespołów późniejszych. Zasadę tę zastosowano także do wyróżnionej przez W. A. v. Brunna (1968, 211) grupy skarbów nazwanej garniturem Ludów Śląski – Dratów, z której wydzielono tylko część zespołów przypadającą na omawiany okres. Niewątpliwie wspomniane uprzednio trudności z dokładnym datowaniem powodują, że dobrana wedle tych zasad grupa zespołów może budzić pewne wątpliwości co do określenia niektórych z nich. Przy obecnym stanie badań nie można jednak całkowicie wykluczyć konieczności dokonania arbitralnego wyboru.

## I. ŹRÓDŁA

Podstawowe dane źródłowe ujęto w zestawieniach i na mapach prezentujących inwentarze grobów i skarbów, ten zaś tekst ma charakter jedynie krótkiego do nich komentarza. Jak powiedziano, uwzględniono inwentarze 156 grobów z przedmiotami metalowymi oraz 78 skarbów. Wykazują one różnicowanie ilościowe, jakościowe i terytorialne. Różnice w samych zasadach doboru inwentarzy widoczne są dobrze przy porównaniu np. zestawień I i 2. W tym opracowaniu uwzględniane są przede wszystkim inwentarze grobów jednostkowych. Za ich wyposażenie standardowe przyjęto na podstawie grobów grupy A 5.1 przedmiotu. W grupach A i B wynosi ono jednak tylko 3,7 przedmiotu, co niewątpliwie oznacza, że pewna część zespołów z grupy B dotarła do nas w stanie niekompletnym. Odpowiednie dane dla poszczególnych kultur (groby grup A i B) wynoszą: z regionu północnego 2,9 przedmiotu, KT 2, zaś KM 4,2 przedmiotu w grobie (oczywiście nie licząc ceramiki).

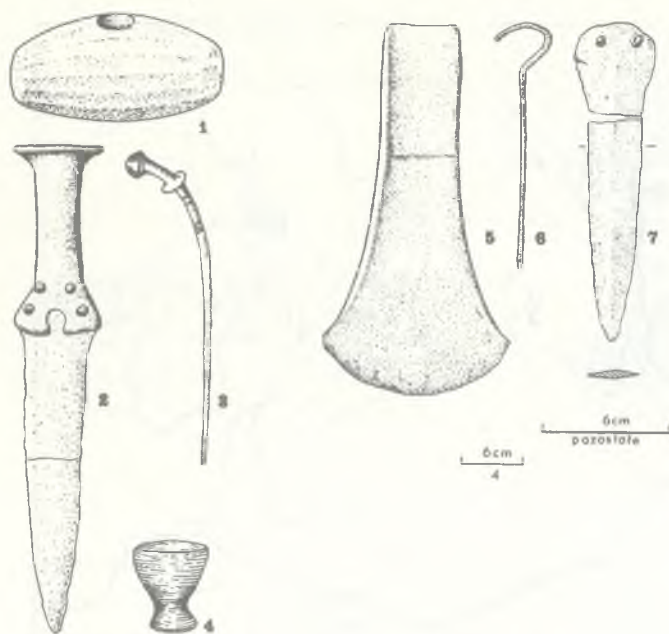
Pierwszą z omawianych kategorii przedmiotów z inwentarzy grobów jest broń. Zaliczyć tu można miecze, sztylety, siekiery metalowe i krzemienne, kamienne młoty i głowice buław, a nadto grotty oraz metalowe i krzemienne grociki (zest.3). Uwagę zwraca brak wśród nich czekanów, rzadkich też w inwentarzach skarbów (zest.2). Zapewne część okazów oznaczonych jako znalezione luźno pochodzi ze zniszczonych grobów, za czym może przemawiać wiadomość o znalezieniu czekana z Glinian, woj. wrocławskie, pod dużą przyzmą kamieni (Richthofen 1926. 94 n.). Nie wystarcza to do zakwalifikowania tego znaleziska jako inwentarza grobowego. Dodać trzeba, że istnieje możliwość występowania pierwotnie w tych pochówkach broni z surowców organicznych, która nie przetrwała do naszych czasów. Kamienna tzw. głowica buławy każe myśleć o używaniu drewnianych maczug znanych z tego czasu z innych terenów (Maier 1972).

Zaliczenie do broni mieczy, czekanów i sztyletów jest rzeczą oczywistą, podobnie jak także klasyfikacja głowicy buławy. Wątpliwości może już budzić zaszeregowanie tu grotów i grocików, mogących stanowić atrybuty nie wojownika, lecz myśliwca, natomiast wyjaśnienia wymaga sprawa młotów i siekier, stanowiących uniwersalne narzędzia pracy, walki i łowów. Argumentów dostarcza tu analiza ich współwystępowania (zest.3) przekonywająca, iż połowę znanych z zespołów grobowych siekierek znaleziono bądź ze sztyletami, bądź z grottem. Dotyczy to siekier z brzegami (ryc.3), z piętką oraz kamiennego młota (ryc.3). Dodawszy do tego bardzo rzadkie występowanie narzędzi w grobach, można przyjąć, iż omawiane zabytki reprezentują raczej broń. Jest to chyba kontynuowanie obyczaju wcześniejszego (Blajer, Szpunar 1981, 300 n.), dające się wytłumaczyć małą przydatnością sztyletów jako broni (Fogel 1979. 14). Dlatego wszystkie wymienione zabytki traktowane są tutaj jako przedmioty symbolizujące w grobach oręż.

Broń znana jest z 32 grobów jednostkowych i 4 zbiorowych, a więc z 24% badanych zespołów (zest.3). Odkryto w nich 51 jej okazów, tj. zaledwie 7% wszystkich przedmiotów znanych z ówczesnych pochówków. Jest to wyraźna różnica w stosunku do skarbów, w których takie zabytki występują i częściej, i w większej ilości, co widać na zest.2, przedstawiającym przecież tylko skarby z ozdobami, a więc zaniżającym faktyczny udział broni w skarbach. Różny jest udział grobów z bronią w poszczególnych regionach. Na północy kraju (ryc.4) stanowią one ponad połowę wszystkich znanych pochówków z wyposażeniem pozaceramicznym. W kulturze trzcinieckiej wynoszą one już tylko 13,5% takich grobów, a w KM około 30% (we wszystkich obliczeniach uwzględniono także pochówki zbiorowe). W kulturze trzcinieckiej są to 3 groby, trudno więc kusić się tu o jakąś interpretację, natomiast pozostałe zespoły nie wykazują istotnych różnic co







Ryc. 3. Inwentarze grobów z bronią — Grabinventare mit Waffen  
1-4 — Krzeńów, woj. Wrocław, 5-7 — Pruszcz Gdański, woj. Gdańsk  
Nach B. Riechthofen und M. Gedl

do doboru przedmiotów — rzadko samodzielnie występują miecze, dominują sztylety i siekiery, niejednokrotnie współwystępujące z inną bronią (zest.3).

Dane o usytuowaniu broni w grobach są skąpe. W Pruszczu Gdańskim sztylet znaleziono pod czaszką, a w grobie 2 w Masłowie wszystkie 5 grociaków odkryto razem, co mogłoby wskazywać na złożenie ich w kołczanie. Równie skąpe są dane antropologiczne. Grób 11/64 w Iwanowicach zawierał szczątki osobnika kategorii wieku maturus, a kh. I z Hněvošic — osobnika dorosłego. Jeżeli chodzi o groby zbiorowe, gr. 7A w Pudliszkach chronił kości dziecka (infans II) i młodocianego (iuvenis), a w grobie z kh. 2 w Strugach odkryto szczątki 4 osobników, wśród których rozpoznano starszego mężczyznę i młodą kobietę. Domniemanie więc, że pochówki z bronią reprezentują groby mężczyzn, nie jest na razie należycie podbudowane, a przyjąć je można per analogiam do innych kultur tego czasu (por. np. Ziegert 1963, 11 n.; Laux 1971, 105 n.).

Najczęściej, bo w 60% grobów z bronią, wystąpiły sztylety (zest.3). O stosunkowo dużym ich rozpowszechnieniu świadczy zresztą także znajdowanie ich nawet na osadach KT (Kotkowski 1979, 53), o selekcyonowaniu zaś inwentarzy zespołów to, iż bardzo rzadkie są one w skarbach (zest.2). Współwystępują z siekierkami oraz grociakami (ryc.3 i 15). Przeprowadzona ostatnio analiza (Gedl 1980) wykazała brak istotnych różnic między formami sztyletów z różnych regionów Polski.

Siekierki brązowe nie znane są jedynie z zespołów KT, co jest chyba odbiciem małego ich roz-

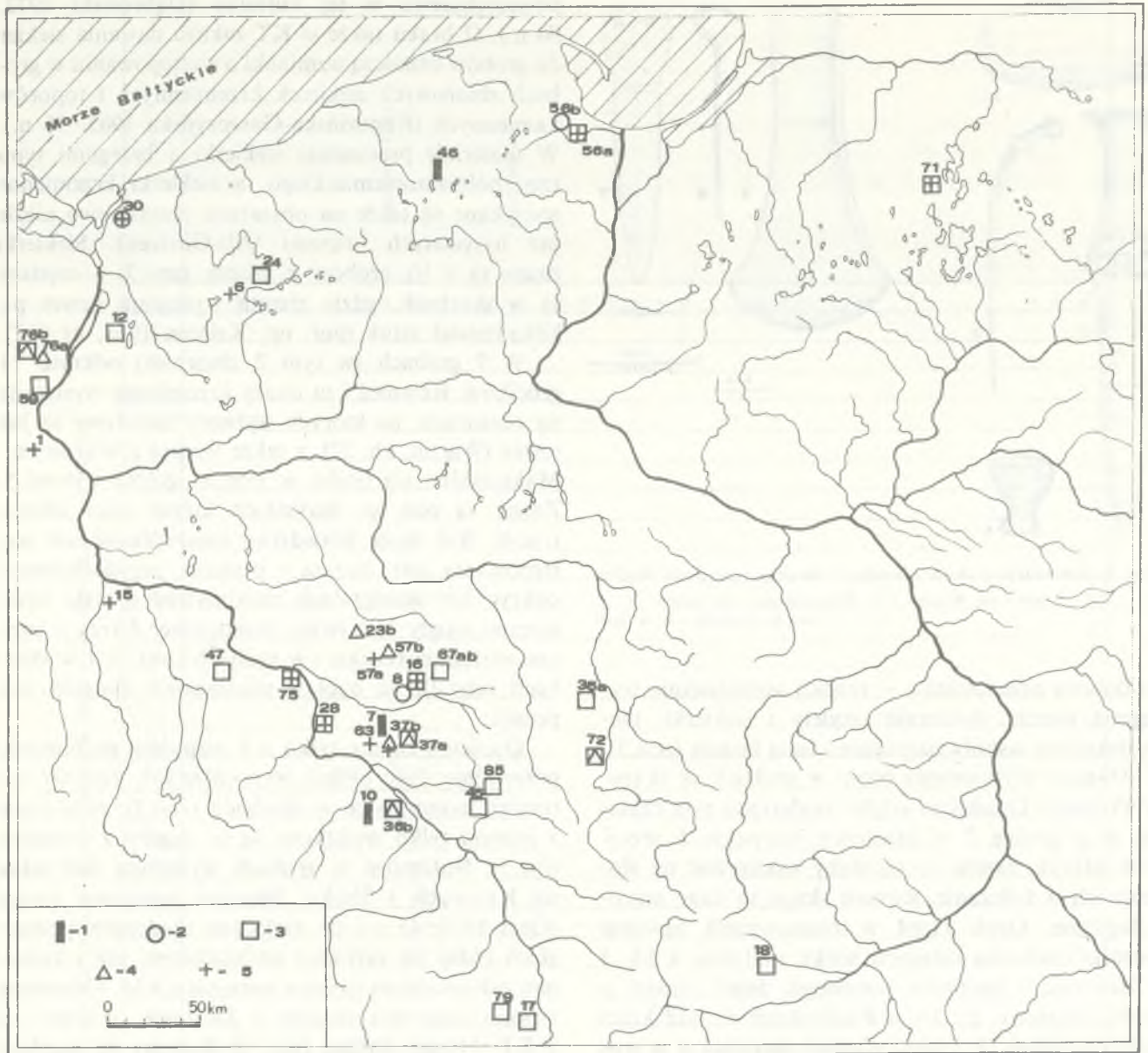
powszechnienia w tej kulturze (Dąbrowski 1972, 96 n.). O braku także w KT zakazu dawania siekier do grobów świadczą wzmianki o występowaniu w grobach zbiorowych siekierki krzemienne i toporów kamiennych (Rogozińska-Goszczyńska 1965, 96 n.). W materiale przeważają siekiery z brzegami typu tzw. północnoniemieckiego, a siekiery krzemienne spotykane są także na obszarach stosunkowo nieźle już nasyconych brązami (Alt-Glietzen). Siekiery znane są z 1/3 grobów z bronią (zest.3) — częstsze są w skarbach, gdzie zresztą występują nawet po kilkadziesiąt sztuk (por. np. Kersten 1958, nr 662).

W 7 grobach (w tym 2 zbiorowe) odkryto 11 grociaków. Również i tu okazy krzemienne występują na obszarach, na których wytwory metalowe są już częste (Wartin, kh. 22), a także wespół z brązowymi. Maksymalna ich liczba w jednym grobie wynosi 5. Znane są one ze wszystkich kultur tego okresu (ryc.4). Być może prawdziwa częstotliwość ich występowania jest wyższa — podczas przypadkowych odkryć lub amatorskich rozkopywań grociaki krzemienne mogły być łatwo przeoczone. Groty i miecze występują rzadko i w grobach (zest.3), i w skarbach (zest.2), na ogół w stosunkowo ubogich zespołach.

Diademy znamy tylko z 4 zespołów grobowych, przeważnie dość obficie wyposażonych, częściej natomiast notujemy je w skarbach (zest.2), przy czym z jednym tylko wyjątkiem są to skarby z Pomorza (ryc.5). Natomiast w grobach występują one także na Kujawach i Śląsku. Słusznie zwrócono uwagę (Gedl 1975, 45 n.), że większość diademów pomorskich różni się zarówno zdobnictwem, jak i kształtem zakończeń od okazów znanych z KM. Odmienny typologicznie jest diadem z Dratowa, wiążący się z KT. Uwagę zwraca fakt, iż diademy ze skarbow pomorskich występują w powtarzalnych zestawach wraz z parami bransolet (ryc.5). Dalej zestawy takie będą nazywane garniturem Bonin. Dodać tu jeszcze można, że skarby z tym garniturem należą do bogatszych zespołów, a więc powtarzają sytuację stwierdzoną przy omawianiu pochówków.

Naszyjniki znane są z 18 grobów, w tym 2 zbiorowych (zest.4). Wyróżnić można 3 główne ich rodzaje: kołnierzowate, wykonane z litego pręta (zróżnicowane zresztą co do kształtu) oraz kolie (składające się z różnych paciorków, zawieszek i spiralek). Wyróżnienie tej ostatniej grupy wymaga kilku słów wyjaśnienia. W dwóch grobach (Kietrz, gr.1143, i Opatów, gr.851) stwierdzono występowanie takich kolii z paciorków lub *saltaleone* na szyi zmarłych (ryc.6 i 7). Wydaje się więc właściwsze wyróżnianie per analogiam i w pozostałych przypadkach takich kolii (znanych także i z innych terenów, por. np. Feustel 1958, 12, tabl.VIII-X) niż mnożenie „samo-





Ryc. 4. Mapa grobów wyposażonych w broń – Karte der Gräber mit Waffen

1 – miecz, 2 – groź, 3 – szylet, 4 – groćik, 5 – siekierka, toporek, młot, głowica buławy, Numery wg wykazu 1

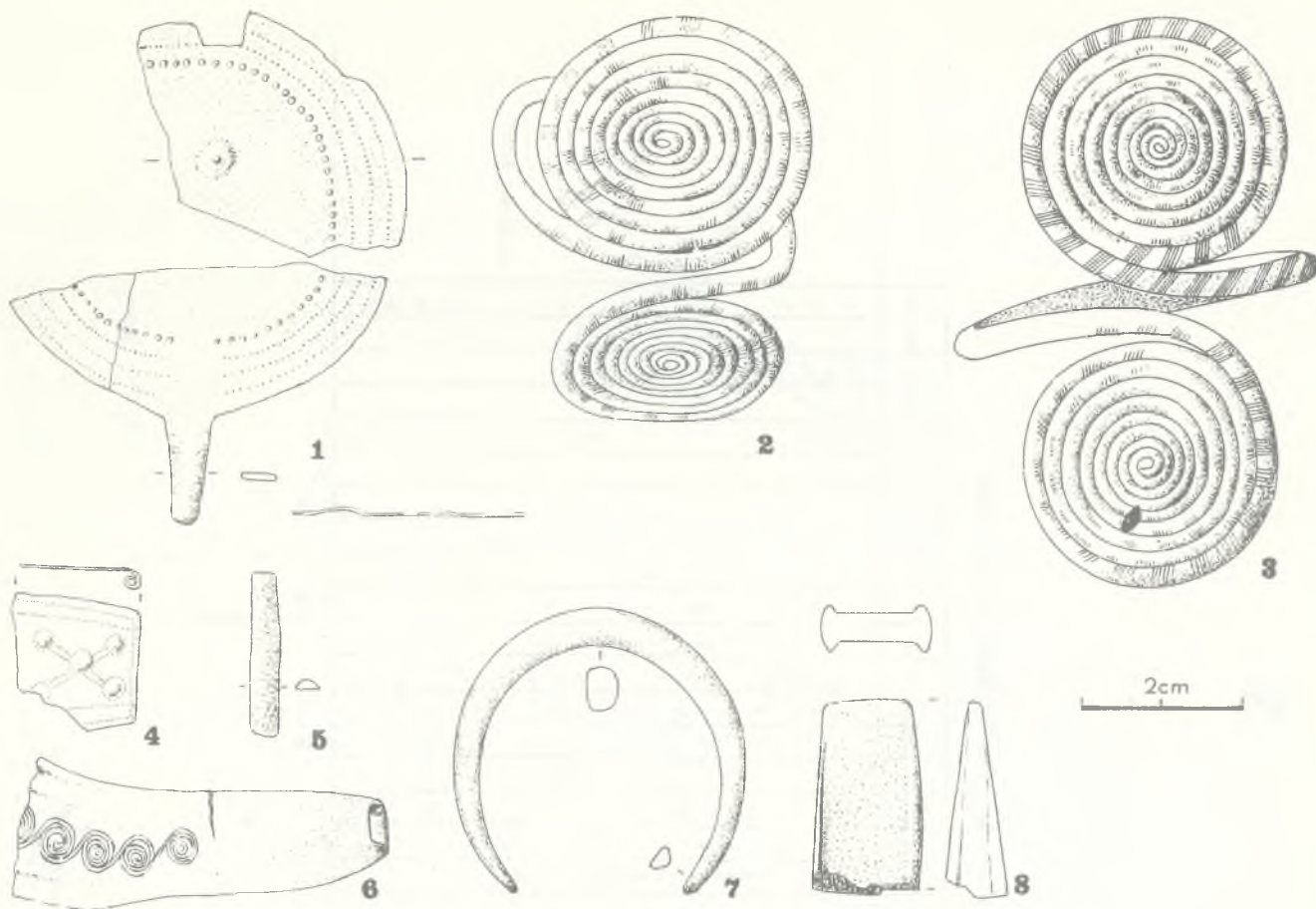
1 – Schwert, 2 – Speerspitze, 3 – Dolch, 4 – Pfeilspitze, 5 – Axt, Beil, Hammer, Keulenkopf. Die Nummern der Gräber beziehen sich auf die Bezifferung im Verzeichnis 1

dzielnych bytów” przez osobne omawianie różnych paciorków i zawieszek. Stanowią one przecież z natury tylko części jakichś ozdób. Określanie owych kolii nie przeszkadza niewielka liczba paciorków w niektórych grobach (zest.5), skoro właśnie w cytowanym grobie z Kietrza było ich 6. Małe paciorki mogły przecież łatwo zniszczyć lub zostać przeoczone podczas dawniejszych badań. Przypomnieć tu należy hipotezę J. Bouzka (1969, 27 n.) o znacznym udziale wytworów drewnianych w zestawie naczyń i ozdób kultur mogiłowych. Być może więc w skład niektórych kolii wchodziły także paciorki drewniane. O naramienniku (?) z kory i nieokreślonym przedmiocie drewnianym mówi opis grobu 1 z Kleszcze-

wa, a i w kurhanie 25 w Łubnej wystąpiły fragmenty wytworu drewnianego (?). Na kościach palców szkieletu z grobu w Pawłowie Trzebnickim odkryto 4 spiralkki. Używanie drobnych spiralek jako pierścionków przestrzega przed pochopną interpretacją, nie zmienia jednak sytuacji na tyle, aby nie można było odtwarzać występowania takich kolii w grobach, co do których brak danych o układzie paciorków i zawieszek. Podobna sytuacja zachodzi zresztą przy skarbach. O innych możliwościach interpretowania niektórych znalezisk paciorków mowa będzie dalej.

Dane antropologiczne mówią o występowaniu kolii w grobie starej kobiety (ryc.7) oraz osobnika





Ryc. 5. Mielenka, woj. Szczecin. Inwentarz skarbu, zawierającego garnitury Czarnówko i Bonin.  
Inventar des Hortfundes mit Czarnówko- und mit Bonin-Garnitur

Nach K. Kersten

kategorii wieku *adultus* (ryc.6). Naszyjnik kołnierzo-  
waty znany tylko z jednego grobu na Pomorzu  
(ryc.8), natomiast z ponad połowy skarbów tego  
regionu (zest.2), w których współwystępują także  
z innymi rodzajami naszyjników. Forma ta jest  
również pospolita na terenach sąsiednich (Bohm  
1935, 38 n.; Schubert 1972, 28 n., mapa 21). Na  
Pomorzu współwystępują one w skarbach z reguły  
z bransoletami (głównie spiralnymi), tworząc gar-  
niture Czarnówko (ryc.5, 8 i 9).

Naszyjniki lite różnych odmian znane są z 4 gro-  
bów (ryc.8). Z Wojdala, Pyrzyc i Wymysłowa po-  
chodzą zapewne podobne naszyjniki z okrągłego  
pręta zdobionego grupami nacięć. W Pątnówku zna-  
lezione naszyjnik tordowany z końcami rozklepa-  
nymi i zwiniętymi w uszka. Mimo zastrzeżeń M. Ged-  
la (1975, 43) zaliczono go do tego zespołu ze  
względu na sporadyczne występowanie takich naszyj-  
ników w zespołach KM (Čujanova-Jilkova 1970, 74,  
ryc.89: 16). Naszyjniki lite występują również w skar-  
bach (zest.2) wykazując podobny rozrzut terytorialny.

Najczęstszym rodzajem naszyjników są kolie, od-  
notowane w 13 grobach, w tym 2 zbiorowych  
(zest.4) oraz w 4 skarbach (zest.2). Występują one

na Pomorzu oraz w KM, a tylko w jednym skarbie  
KT. Kolie te składają się z paciorków bursztyno-  
wych i szklanych, a ponadto *saltaleone*, spiralek  
(jednej złotej), kólek, rozmaitych zawieszek oraz ma-  
łych pierścionków z tarczami spiralnymi (zest.5).  
Liczba tworzących je paciorków waha się od 5 do  
96, a chyba najbogatsza jest kolia z gr. 18A  
w Pudliszkach, którą tworzy 17 lub 18 rzędów  
*saltaleone* o długości ok. 15 cm.

Znaleziska bursztynowych paciorków grupują się  
głównie w dorzeczu środkowej Odry (ryc.8). Paciorki  
takie nie wystąpiły ani w grobach, ani w skarbach  
z Polski północnej, gdzie upowszechniają się dopiero  
od III okresu ep. brązu (Kersten 1958, nr 501 i 637;  
Ostoja-Zagórski 1970, 325). Analogiczne zjawisko  
zaobserwowano w Meklemburgii (Schubart 1972, 45).

Paciorki bursztynowe omawianego czasu nie były  
przedmiotem szczegółowych studiów, przeprowado-  
no więc ich klasyfikację typologiczną wg propozycji  
E. Sprincz i C. W. Becka (1981), włączając oczy-  
wiście także paciorki z zespołów, w których nie  
występują przedmioty metalowe (zest.6). Okazało się,  
że klasyfikacja ta nie obejmuje wszystkich odmian  
paciorków znanych z ziem polskich, a zwłaszcza

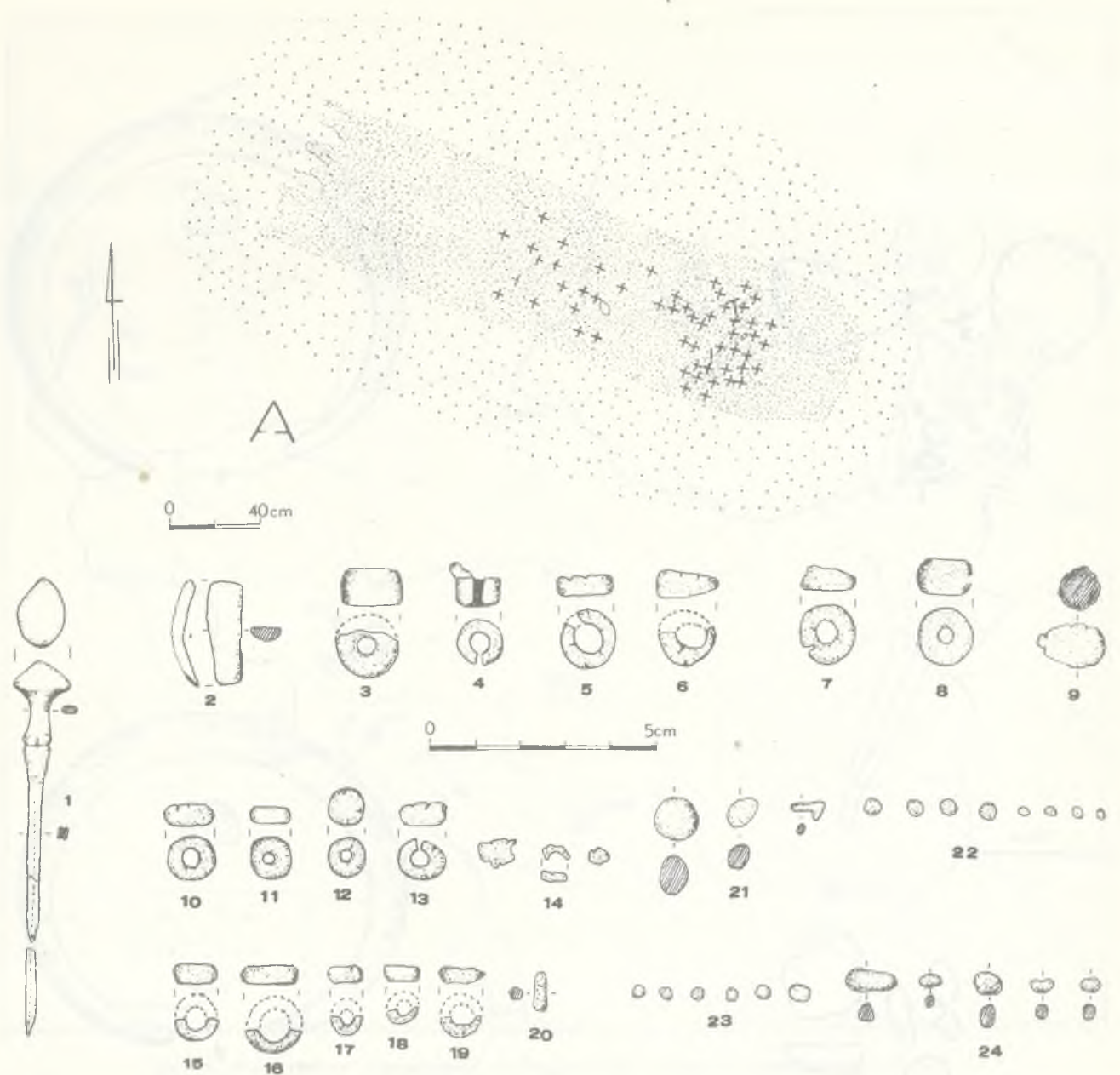
Zestawienie 4. Inwentarze grobów wyposażonych w naszyjniki — Grabinventare mit Halsringen

Nr zespołu	Nazwa zespołu	1	2	3	7	8	9	10	11	13	15	16	17	18	19	20	21	23	24	25	26	27	28	31	32	36	37	38	39	41	42	44	46	47					
65	Skarbimierzycze, gr.				1																																		
83b	Wojdał, gr. 2				1								2											1	2														
52	Piątnówek, gr.				1																																		
86	Wymysłowo, skupisko				1																																		
58d	Pyrzyce, gr. E				?																																		
36b	Marcinkowice, gr. 2																																						
37b	Mastów, gr. 2																																						
5	Bogusławice, gr.																																						
50f	Opatów, gr. 1118																																						
74	Trzebiatów, kh:																																						
23d	Kleszczewo, bruk																																						
22b	Kietrz, gr. 1143																																						
22c	" gr. 1734																																						
50d	Opatów, gr. 851																																						
40	Mikowice, kh. I																																						
57e	Pudliszki, gr. 18A																																						
27a	Kruszyniec, gr. 1 zbior.																																						
27b	" gr. 2 "																																						

stopiony brąz

stopiony brąz



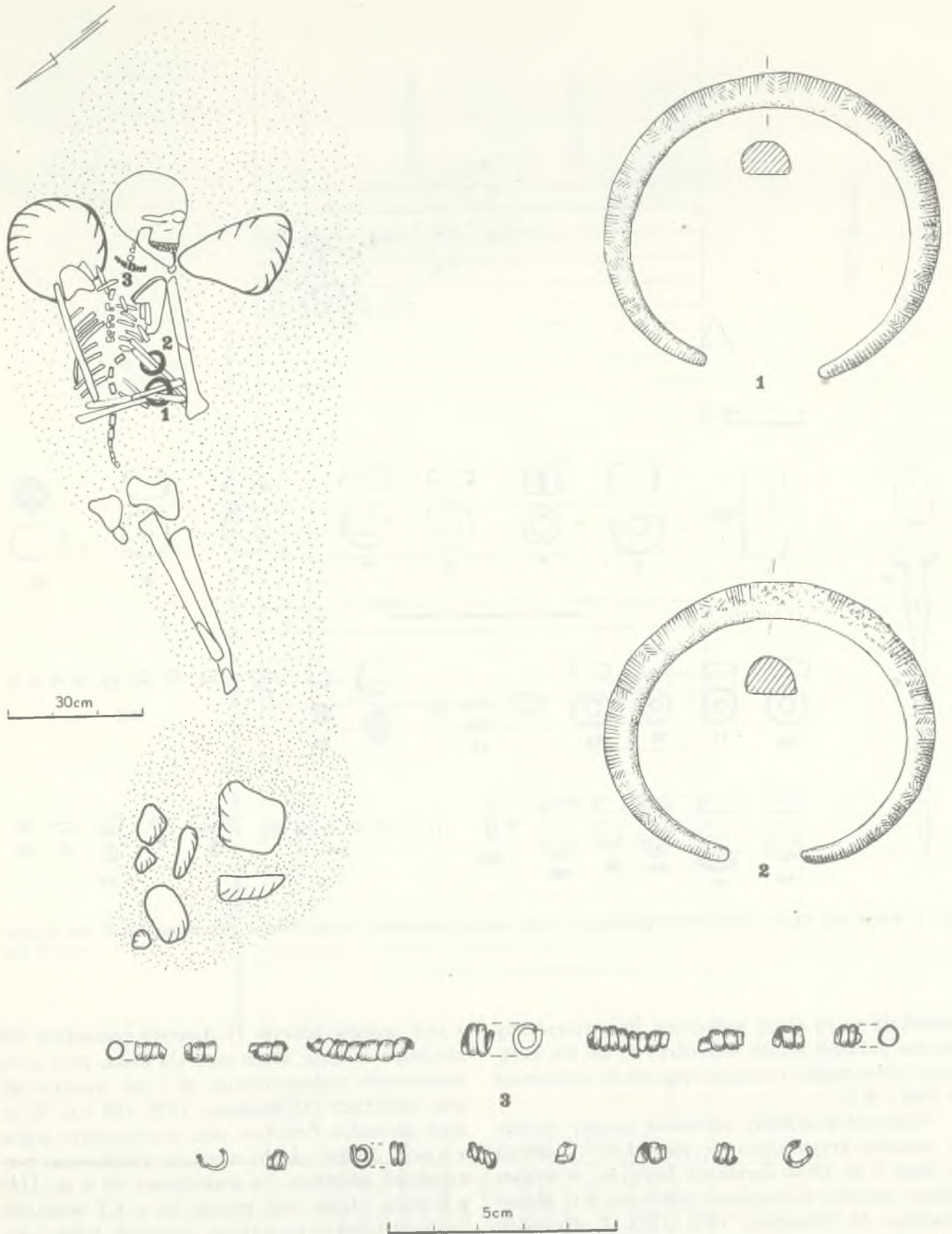


Ryc. 6. Kietrz, woj. Opole. Grób 1734, wyposażony w kolia, szpilę i bransoletę — Grab 1734 mit Perlenkette, Nadel und Armring  
Nach M. Gedl

wymykają się jej okazy walcowate. Przeprowadzony podział pozwolił jednak stwierdzić, że nie ma istotnych różnic między rodzajami paciorków używanych w KM i KT.

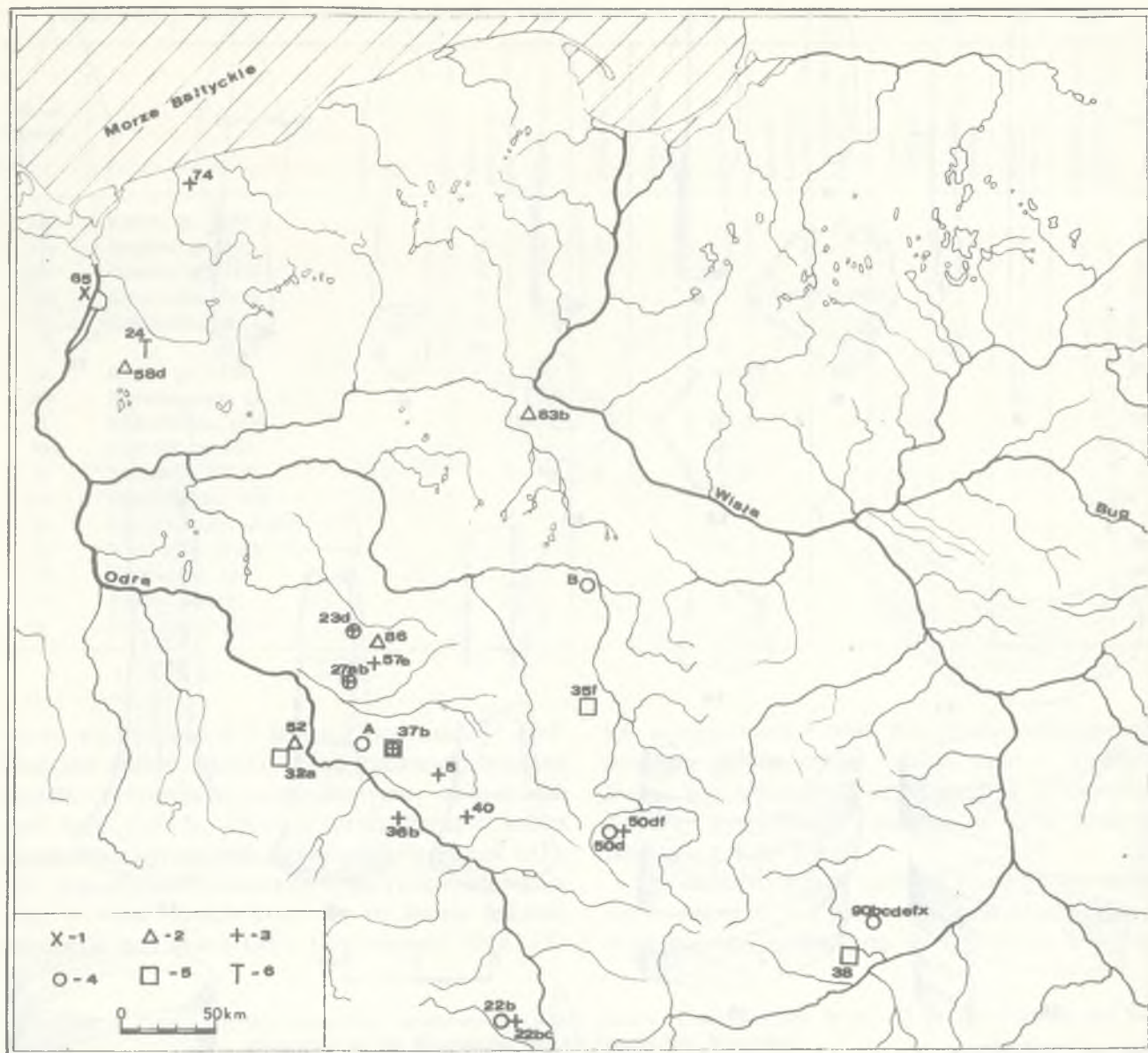
Najprawdopodobniej natomiast istniały różnice w sposobie przystrojania się paciorkami. Sugerują to dane o gr. 69 w Żernikach Górnych, w którym jedyny paciorek bursztynowy położono przy głowie zmarłego (A. Kempisty 1978, 177). Z dziewięciu grobów zbiorowych z tego stanowiska pochodzi zaledwie 19 paciorków (ich liczby w grobie 3 nie udało się określić), tj. mniej niż 13% wszystkich znanych paciorków. Ponadto w inwentarzach pięciu

z tych grobów odkryto 13 dalszych paciorków lub zawieszek ze szkła, brązu oraz kła dzika, przy czym kilkakrotnie zaobserwowano, że i one występowały przy czaszkach (A. Kempisty 1978, 188 n.). W innych grobach z Żerników oraz w zbiorowym grobie z Kosina drobne ozdoby metalowe znajdowano przy czaszkach szkieletów, co stwierdzono też w gr. 1143 z Kietrza. Można więc przyjąć, że w KT większość znalezisk różnych paciorków, zawieszek, kólek i spiralek stanowi pozostałość jakichś koleczyków, ozdób włosów czy przystroju głowy. Kolia natomiast wystąpiła tylko w skarbie tej kultury (ryc.10), stanowiąc dokładną replikę okazu znalezionej w drev-



Ryc. 7. Opatów, woj. Częstochowa. Grób 851, zawierający szczątki kobiety kategorii wieku senex, wyposażonej w kolbę i parę bransolet – Grab 851 mit Überresten von einer Frau im Alterkategorie senex, mit einer Perlenkette und einem Paar Armringen  
 Nach M. Gedl





Ryc. 8. Mapa grobów wyposażonych w naszyjniki oraz znalezisk bursztynowych i złotych

1 – naszyjnik kolnierzowaty; 2 – naszyjnik lity; 3 – kolia; 4 – przedmiot bursztynowy; 5 – przedmiot złoty w grobie; 6 – przedmiot złoty w skarbie; A – Oborniki Śląskie, woj. Wrocław; B – Ruszków, woj. Konin; 90x – Żerniki Górne, groby 3, 10, 54, 69, 78 i 86. Numery grobów wg wykazu 1, a skarbu – wykazu 2.

#### Karte der Gräber mit Halsringen und Bernstein- und Goldfunden

1 – Halskragen, 2 – Halsring, 3 – Perlenkette, 4 – Bernsteingegenstand, 5 – Goldgegenstand aus einem Grab, 6 – Goldgegenstand aus einem Hortfund; A – Oborniki Śląskie, Woj. Wrocław; B – Ruszków, Woj. Konin; 90x – Żerniki Górne. Gräber 3, 10, 54, 69, 78 und 86. Die Nummern der Gräber beziehen sich auf die Bezifferung im Verzeichnis 1 und die des Hortfundes – Verzeichnis 2.

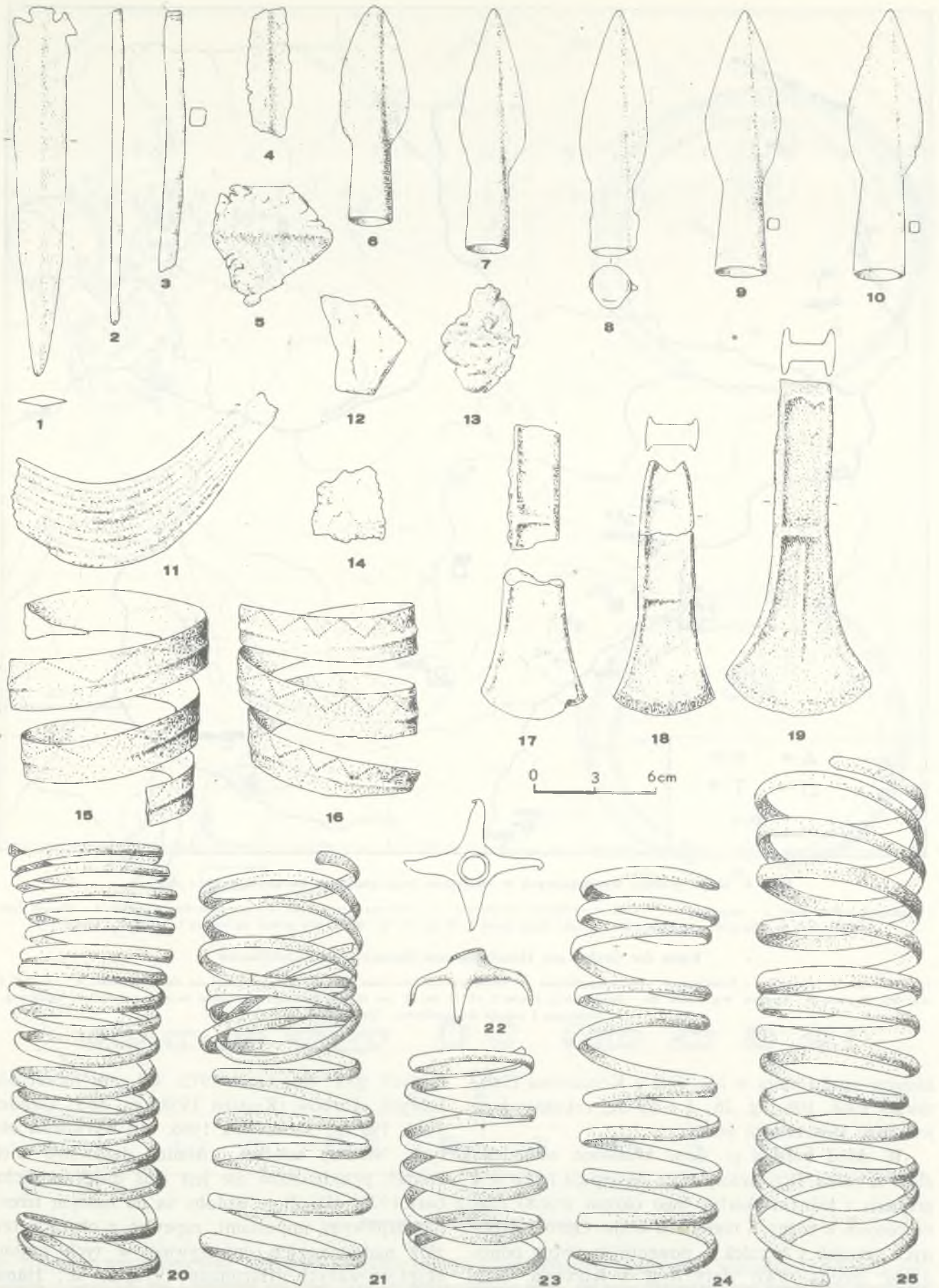
nianym opakowaniu w kh. VIII z Komarowa (Sulimirski 1968, 108, fig. 26: 5 i 6). Jej rekonstrukcja jest więc stosunkowo pewna.

W skład kolii z gr. 2 w Masłowie wchodziła złota spiralka. Przedmioty złote występują tylko w 4 grobach i jednym skarbie tego okresu (ryc.8) rozrzuconych w różnych regionach kraju. Oprócz drobnych spiralek i spiralek o powrotnym zwoju odnotować można tylko złoty drut z Kurcewa. Najwięcej, bo 3 spiralki zawierał grób 1 kh. 9 w Łubnej. Nie uwzględniono tu natomiast ani znalezisk

lužnych (por. np. Gedl 1975, 46), ani nawet niektórych skarbów (Kersten 1958, nr. 865; Gandert 1936, 198 n.; Sarnowska 1966, 10) wytworów złotych. Niestety bowiem dokładne datowanie wielu złotych przedmiotów nie jest dziś możliwe (Schubart 1972, 41). Złote ozdoby są na naszym terenie niewątpliwymi importami, zapewne z obszaru tzw. złóż naddunajskich, intensywnie w tych czasach eksploatowanych (Hartmann 1970, 38 n.; Hänsel 1977, 89 n.).

Pozostałe składniki kolii to paciorki szklane





Ryc. 9. Babin, woj. Szczecin. Inwentarz skarbu zawierającego m. in. garnitur Czarnówko – Inventar des Hortfundes mit u.a. einer Czarnówko-Garnitur



Zestawienie 5. Skład kolii z grobów i skarbów – Zusammensetzung der Perlenketten aus Gräbern und Hortfunden

Numer zespołu	Nazwa zespołu	Paciorki bursztynowe	Spiralki	Ochraniacze szpil	Kółka z drutu i taśmy	Sztafetowne	Zawieszki binokulowate	Paciorki szklane	Wisiory trąbkowate	Pierścionki spiralne	Wisiorki różkowate	Wisiorki półszczytowe	Razem
22b	Kietrz, gr. 1143	2						4					6
37b	Masłów, gr. 2	2	3	2									7
50f	Opatów, gr. 1118	6	1		1								8
23d	Kleszczewo, bruk	8				5							13
27a	Kruszyniec, gr. 1	21											21
27b	gr. 2	89				1	2	4					96
22c	Kietrz, gr. 1734							16					16
36b	Marcinkowice, gr. 2		1	6									7
5	Bogusławice, grób					79							79
50d	Opatów, gr. 851					16							16
40	Mikowice, kh. I			4		1							5
57e	Pudliszki, gr. 18A					+							+
20	Kondratowice, skarb					7							7
46	Stawiszycze, skarb		9			5			2	4			20
74	Trzebiatów, kh				3						6		9
47	Steklno, skarb		17			3						3	23
48	Stolzenburg, skarb		8								2		10

- 17 lub 18 rzędów – 17 oder 18 Reihen

(ryc.6) występujące w 3 grobach oraz niezbyt zróżnicowane drobne spiralki, kółka i zawieszki brązowe (zest.5). Trzykrotnie znaleziono tzw. ochraniacze szpil (por. ryc.15), używane przez ludność kultur mogiłowych wyraźnie jako zawieszki (Furmanek 1973, 126). Z pozostałych wisiorków tylko różkowate wchodziły w skład dwóch kolii. Są to formy lokalne, nierzadkie nad dolną Odrą (Kostrzewski 1958, 15).

Ich występowanie i brak paciorków bursztynowych stanowią jedyne cechy lokalne kolii z Pomorza, trudno więc powiedzieć, że wyróżniają się one silnie. Zwyczaj wyposażania zmarłego w kolie łączy się wyraźnie z KM (ryc.8).

Do najczęstszych w grobach przedmiotów należą szpile, znane ze 114 grobów (w tym 13 zbiorowych) w liczbie 183 egzemplarzy (w tym jedna kościana),

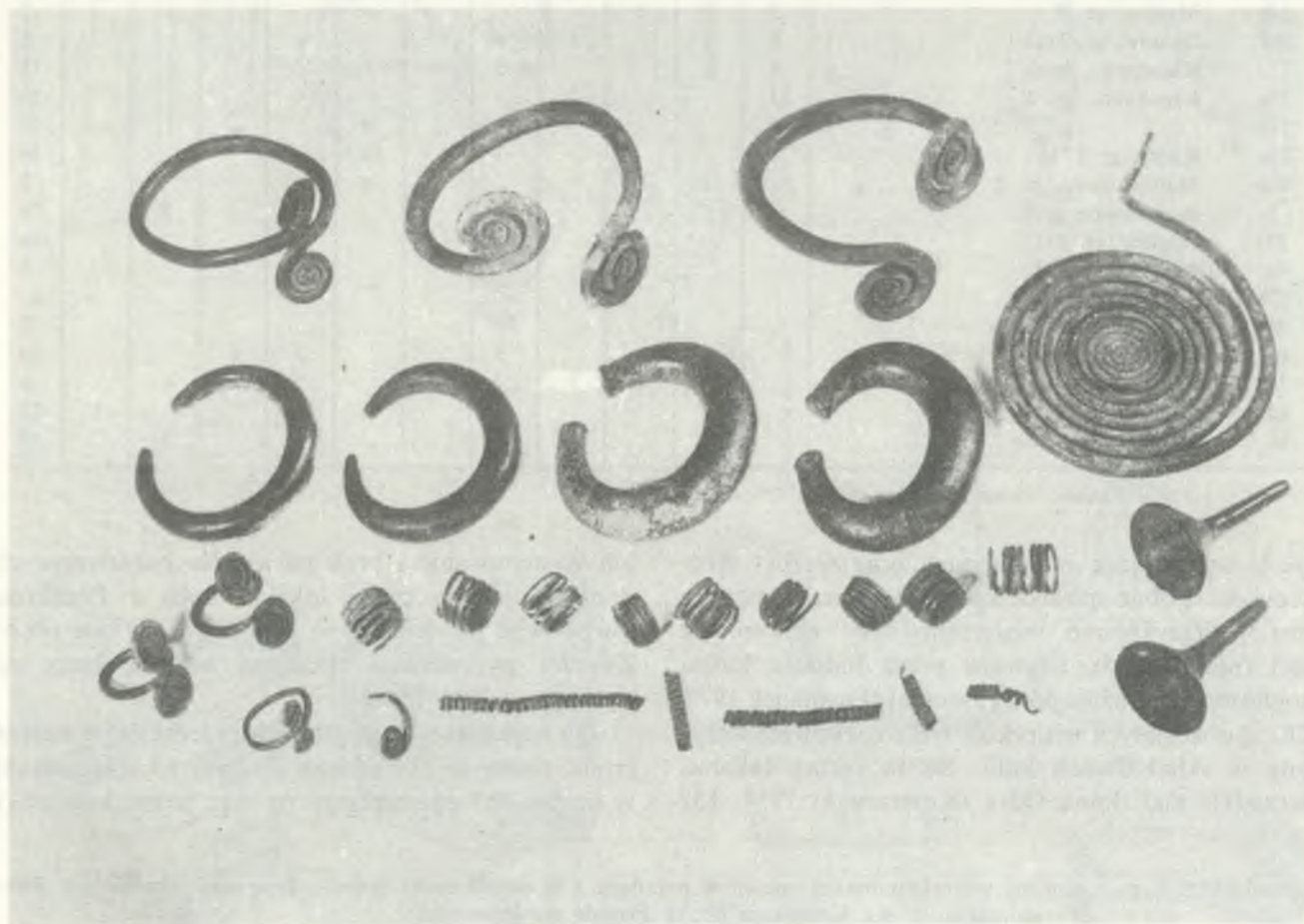
Zestawienie 6. Typy i odmiany paciorków bursztynowych w zespołach z II okresu epoki brązu – Type und Abarten der Bernsteinperlen in den Komplexen der II. Periode der Bronzezeit

Nazwa zespołu	IA	IB	III	IV	V	VI	VIIA	IXA	IXB	IXD	Inne	Nie-określone	Ilość
Kruszyniec, gr. 1			4			9		2			6		21
gr. 2											+	+	89
Kietrz, gr. 1143											2		2
Masłów, gr. 2					1				4	1		1	2
Opatów, gr. 1118		1											6
Kleszczewo, bruk	?											+	8
Ruszków*		1										+	2 (?)
Oborniki Śląskie**												1	1
Żerniki Górne, gr. 3												+	?
gr. 10		1											1
gr. 12							1						1
gr. 54				1									1
gr. 69									1				1
gr. 71											1		1
gr. 72		1											1
gr. 73					1								1
gr. 86		1						1					2
gr. 99					2		1	4	3				10

\* ŚMIGIELSKI 1958, s. 452. \*\* SZMUKIER 1979, s. 67.

co stanowi 73% wszystkich badanych zespołów grobowych. Odsetek tych pochówków waha się jednak wyraźnie, wynosząc w KM 79%, w KT 71%, na północy zaś zaledwie 45%. Zmienna jest również liczba szpil w grobach jednostkowych – najczęściej występuje po jednej szpili, ale maksymalnie w KM 8 (ryc.15), w KT zaś i na obszarach północnych

zmarłego (Okalew, kh. 10 gr. 2). Spoczywają one więc w miejscach, w których ich obecność trudno byłoby tłumaczyć funkcjonalnie spinaniem szat, jak to się powszechnie przyjmuje dla KM (por. np. Laux 1976, 139; Kubach 1977, 548 n.). Zapewne więc słuszne jest przypuszczenie, że spinano szpilą jakiś całun owijający zwłoki (Abramek 1971, 74 n.).



Ryc. 10. Stawiszce, woj. Kielce. Inwentarz skarbu zawierającego koliaż oraz garnitur Ludów Śląski – Inventar des Hortfundes mit einer Perlenkette und mit einer Ludów Śląski-Garnitur

Nach J. Dąbrowski und Ł. Okulicz

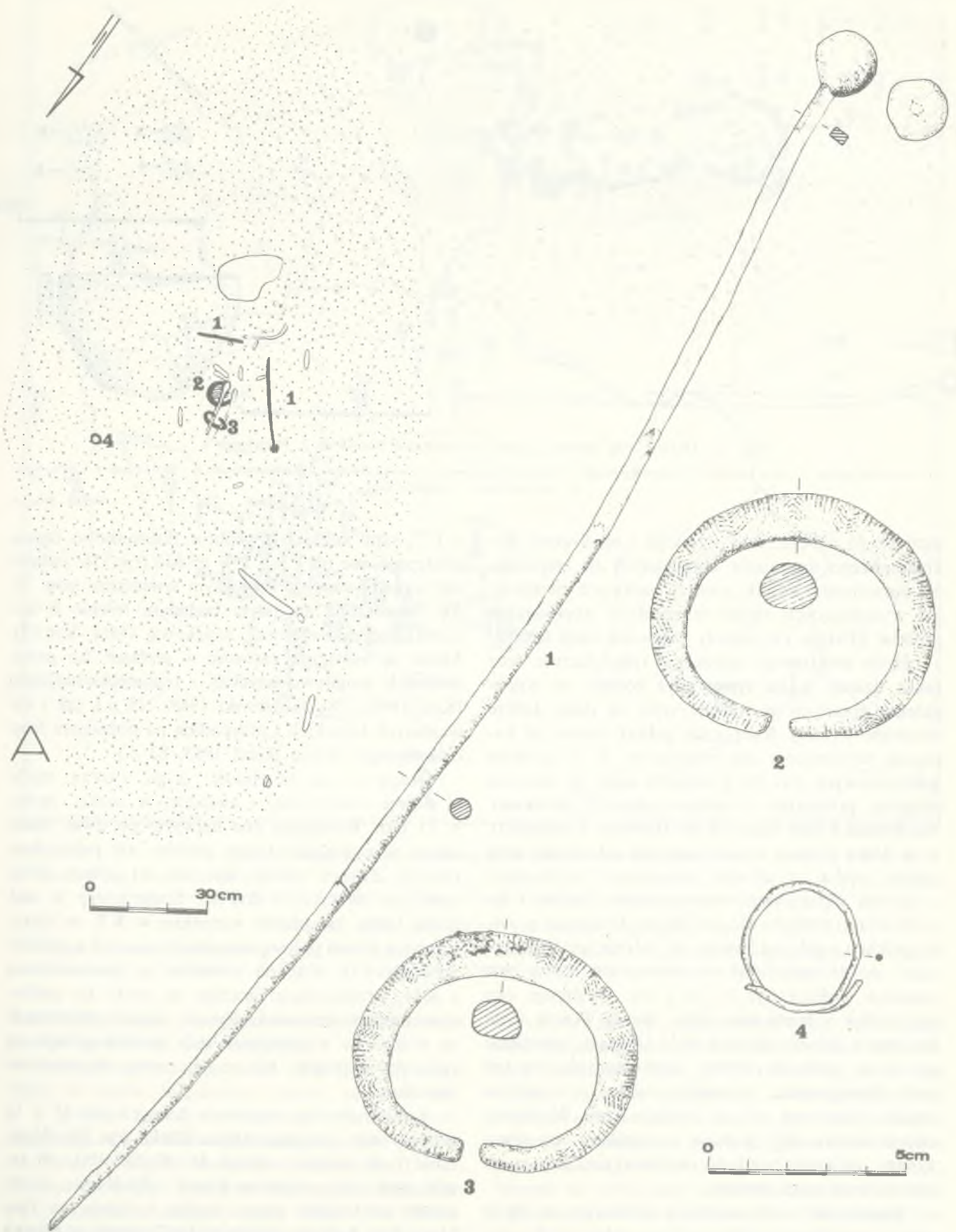
po 2. Stosunkowo najczęściej szpil spotykamy w grobach na Śląsku. Odsetek grobów wyposażonych w parzystą liczbę szpil jest dość jednolity i waha się od 22 do 27%. Na koniec dodać trzeba, że inwentarze grobów i skarbów różnią się w tym względzie wyraźnie – szpile stanowią tylko 5% inwentarzy tych ostatnich.

Wyraźne różnice zaznaczają się w umieszczeniu szpil. Wszystkie dane dotyczące KM (ryc.11) mówią o sytuowaniu ich na piersiach szkieletów (Kietrz, gr. 934 i 1134; Obrót, kh. 16 gr. 1; Opatów, gr. 859; Smoszew, kh. XVIII). Z terenów północnych danych brak, natomiast w grobach (ryc.12) szpile leżą obok ramienia lub przedramienia (Łubna, kh. 2 i 4; Okalew, kh. 8 gr. 2), na prawym przedramieniu (Okalew, kh. 10 gr. 1), a nawet koło kolan

Określenia antropologiczne wykazują wyposażanie w szpile osobników różnych kategorii wieku. Wystąpiły one w pochówku dziecka (Wojdał, gr. 1), osobników kategorii wieku maturus (Iwanowice, gr. 11/64) i adultus (Kietrz, gr. 1734) oraz dorosłych (Hněvošice, kh I; Łubna, kh. 9 gr. 1; Obrót, kh. 16 gr. 1; Opatów, gr. 859; Pudliszki, gr. 18B i 18D). W grobach zbiorowych ze szpilami występują szczątki dzieci oraz kobiet i mężczyzn różnych kategorii wieku.

Można przeprowadzić pewne zróżnicowanie chronologiczne omawianych typów szpil, głównie KM (Gedl 1975, 17 n.; 1983). Nie są to jednak różnice rysujące się ostro, a liczba szpil przypisywanych fazom najwcześniejszym jest stosunkowo mała. Szpile uważane są za dosyć czułe wyznaczniki chronolo-





Ryc. 11. Opatów, woj. Częstochowa. Grób 859, zawierający garnitur Opatów – Grab 859 mit Opatów-Garnitur

Nach M. Gedl



Ryc. 12. Okalew, woj. Sieradz. Grób 2 w kurhanie 8 – Grab 2, Hügelgrab 8

1, 2 – inwentarz grobu; 3 – ślady szkieletu; 4 – szarżółty piasek; 5 – piasek żółtoczerwony; 6 – piasek jasnożółty 1, 2 – Grabinventar, 3 – Skelettspuren, 4 – gelber Sand, 5 – gelbroter Sand, 6 – hellgelber Sand

Nach B. Abracek

giczne tego okresu, stąd wynikają i możliwości dokładniejszego datowania omawianych tu zespołów, nie pozwalające jednak, niestety, uchwycić ewentualnie występujących zmian w regułach wyposażania grobów. Dlatego i te zespoły omawiane będą łącznie.

Szpile analizować należy nie tylko łącznie, lecz także dzieląc je na typy, gdyż różnice w wyposażeniu zmarłych w rodzaje szpil są dość dobrze widoczne (ryc.13). Rozpocząć jednak trzeba od kategorii wyróżnionej wg rozmiarów. Z 17 grobów jednostkowych (ryc.18) pochodzą szpile o znacznej długości, przeważnie z osobno odlanymi główkami. Najdłuższa z nich sięga 63 cm (Pawłów Trzebnicki), a za dolną granicę wyróżniania ich od innych szpil tychże typów (z główką czopowatą, tulejkowatą, z główką watorowatą, wrzecionowatą, kulistą i beczułkowatą) przyjęto długość 30 cm. Ponieważ w wielu grobach szpile zachowały się jedynie w fragmentach, można sądzić, że rzeczywista ich liczba była znacznie większa (ryc.11, 14 i 15). Występują one nad dolną i środkową Odrą, dolną Wartą i na Kujawach, niejednokrotnie wraz z bronią, nierzadkie są też w grobach obficie wyposażonych. Są tak mało funkcjonalne, że należy uważać je raczej za oznaki prestiżowe niż za zapięcia szat. Występują one w około 16% grobów ze szpilami, co (zważywszy, że jest to wielkość zaniżona) świadczy o ich niewątpliwej popularności.

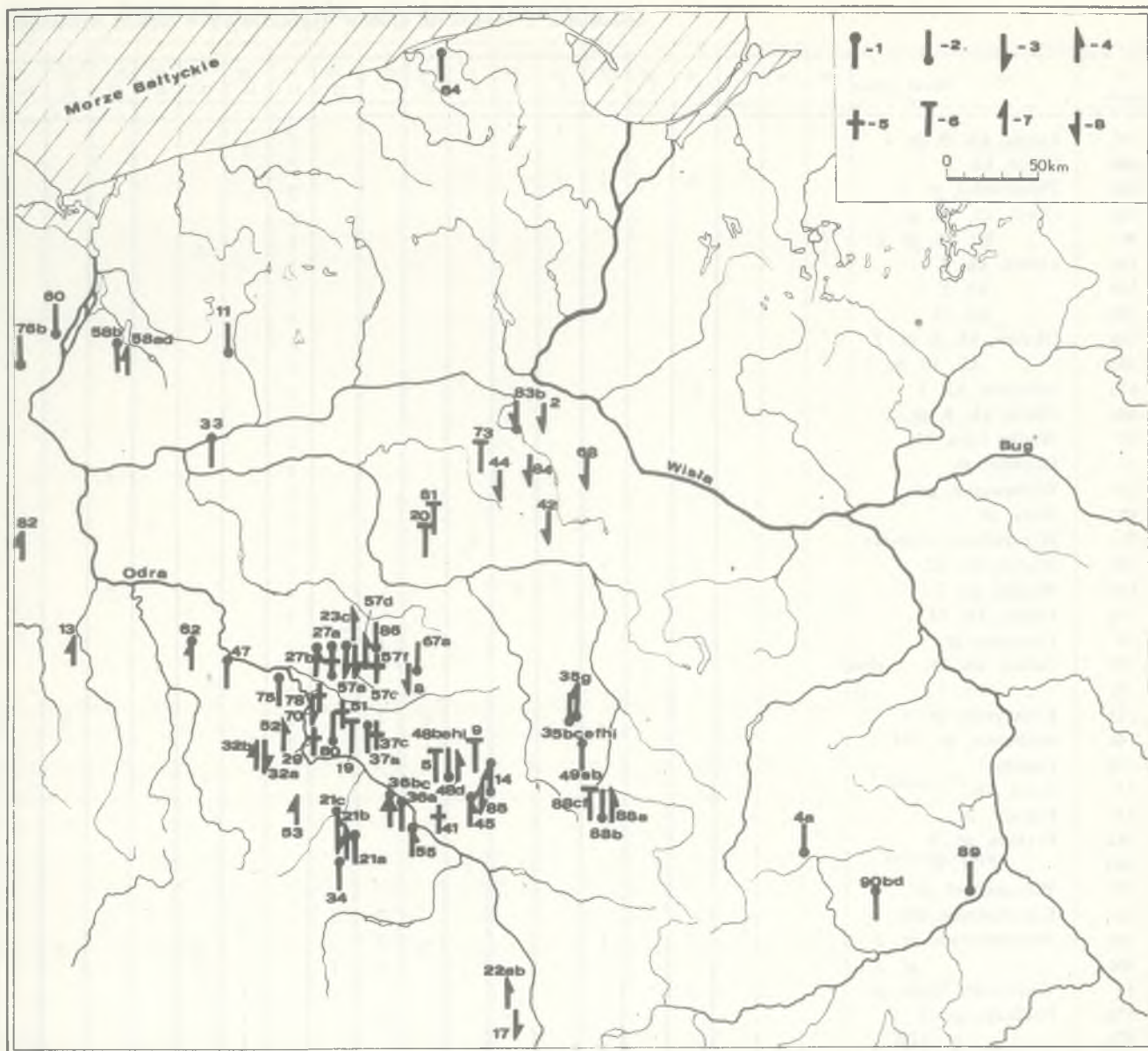
Najczęstsze w inwentarzach grobowych są szpile uszate typu śląsko-wielkopolskiego odmiany A, znane w 32 egzemplarzach z 21 grobów (w tym 3 zbiorowe). Stanowi to 18% grobów ze szpilami,

a 17% szpil znanych z grobów. Stosunkowo często występują one po 2 lub 3 w grobie (ryc.15), zwłaszcza w pochówkach o bogatszym inwentarzu (zest. 7). Są rozproszone na całym badanym terenie z wyrażoną koncentracją nad środkową Odrą (ryc.13). Szpile te występują zarówno w grobach faz przejściowych mogiłowo-łużyckiej i trzciniecko-łużyckiej (Kral 1960, 178; Jażdżewski 1948, 118 n.), jak i we wczesnych łużyckich i przypadają na późniejsze fazy omawianego okresu (Gedl 1983, 82 n.).

Drugą co do liczebności grupę tworzą szpile o główce rozklepanej i zwiniętej w uszko, znane w 31 egz. Występują one najwyżej po dwie, toteż znane są z większej liczby grobów niż poprzednie (zest.7). Zwraca uwagę fakt, że ani jednej takiej szpili nie odkryto w skarbie. Stwierdzono je nad dolną Odrą, ale przede wszystkim w KT, w której stanowią ponad połowę wszystkich znanych z grobów szpil (ryc.12), oraz na obszarze jej przemieszania z KM, przekraczając granicę tej strefy ku zachodowi bardzo nieznacznie (ryc.13). Jedyna dostrzegalna różnica w wyposażeniu tych grobów polega na tym, że pochówki KT mają raczej skromniejsze inwentarze.

Szpil z główką czopowatą znanych jest 17 z 14 grobów (zest.7) skupionych na Śląsku (ryc.13). Większość tych okazów zalicza M. Gedl (1983, 48 n., tabl. 45A) do wariantów Kietrz i Wróblewo, które uważa za lokalne formy śląskie i datuje na fazę klasyczną „kultury przedłużyckiej”. Szpile z główką wrzecionowatą (ryc.15) wystąpiły po jednej w 12 grobach jednostkowych (zest.7) na całym badanym





Ryc. 13. Mapa grobów wyposażonych w częścię występujące typy szpil

1 – uszata typu śląsko-wielkopolskiego odmiany A; 2 – z główką rozklepaną i zwiniętą w uszko; 3 – z główką tarczowatą; 4 – z główką czopowatą; 5 – z główką watorowatą; 6 – tulejkowata; 7 – z główką wrzecionowatą; 8 – z główką półkulistą. Numery grobów wg wykazu 1

#### Karte der Gräber mit häufiger vorkommenen Nadeltypen

1 – Ösennadel des schlesisch-grosspolnischen Typ. Variante A, 2 – Rollenkopfnadel, 3 – Nadel mit Scheibenkopf, 4 – Spundkopfnadel, 5 – Zargenkopfnadel, 6 – Tüllenkopfnadel, 7 – Spindelkopfnadel, 8 – Nadel mit halbkugeligem Kopf; die Nummern der Gräber beziehen sich auf die Bezifferung im Verzeichnis 1

terenie, przy czym ponad połowa ich zlokalizowana jest na zachód od Odry (ryc.13).

Jeśli chodzi o inne, nieco częściej występujące typy, to szpile tulejkowate znane są w 9 egz. z 8 grobów (zest.7) i występują w strefie przemieszania KT i KM bądź tuż przy niej (ryc.13). M. Gedl (1983, 99) datuje je na przełom II i III okresu ep. brązu. Podobnie dość późno datowane są 2 następne omawiane tu typy (Gedl 1983, 55 n.). Z siedmiu grobów (jeden zbiorowy) pochodzi 8 szpil o główce watorowatej (zest.7). Skupione są one na stosunkowo niewielkim terenie na wschód od środ-

kowej Odry (ryc.13), stanowiącym tylko część zasięgu szpil wariantów Krzydłina Mała i Masłów, do których zalicza M. Gedl (1983, tabl. 45B) omawiane okazy. O dwóch zespołach z tymi szpilami brak jakichkolwiek danych, natomiast wszystkie pozostałe to groby ciałopalne. Szpile o główce tarczowatej znane są także w 8 egz. z 7 grobów (zest.7). Wynosi to 4,5% szpil znanych z grobów i także 4,5% wszystkich badanych grobów. Skupiają się one wyraźnie w dorzeczu dolnej i środkowej Odry. Nieco wcześniejsze chyba (Gedl 1983, 44 n.) są szpile o półkulistej główce, też znane w 8 okazach







Nr zespołu	Nazwa zespołu	1	2	3	4	7	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
90b	Zerniki Górne, gr. 12 zbior								1								
90d	" " gr. 73 "								1								
2	Balczewo, gr. 3														1		
8	Chachalnia, gr.				1										1		
84	Wolice, gr.														1		
42	Mirosławice, gr.														1		
68	Stanomin														1		
44	Mogilno, gr. zbior.														1		
19	Jagoszowice, kh.															2	
57f	Pudliszki, gr. 18B															1	
29	Krzydlina Mała															1	
37c	Mastów, gr. 3															1	
41	Miłocice, gr.															1	
78	Węgrzce, gr.															1	
51a	Pawłów Trzebnicki, gr.																2
81	Wiktrowo																1
88c	Zbrojewsko, gr. 96																1
88f	" " gr. 485																1
73	Szelejewo, gr.																1
9	Dalborowice, gr.																1
20	Januszewo, gr.																1
5	Bogusławice, gr.							+									1

z 7 grobów, z których jeden jest zbiorowy (zest.7). Grupują się one wyraźnie na Kujawach (ryc.13), nie wychodząc poza obszar strefy przemieszania trzciniecko-mogilowej.

Inne, nie uwzględnione w zestawieniu 7, typy szpil występują jeszcze rzadziej. Szpile o główce kulistej (ryc.11) oraz szpile uszate typu śląsko-wielkopolskiego odmiany C (ryc.3) pojawiają się rzadko w grobach KM, zaś z tarczką spiralną (ryc.15) na całym badanym obszarze. Pozostałe typy szpil (ryc.3, 6 i 14) są już zupełnie sporadyczne i nie można mówić o jakichkolwiek prawidłowościach w składaniu ich do grobów.

O występowaniu powtarzalnych zestawów (szpila, 2 bransolety, drobne ozdoby) w grobach KM mówi M. Gedl (1975, 98). W istocie można wyróżnić niewielką grupę grobów wyposażonych w parę otwartych bransolet o końcach zwężonych (ryc.11), a rzadziej zgrubiałych i odgiętych, oraz szpilę. Należy tu wprowadzić nazwę „garnitur Opatów” (zest.8 i ryc.18), nawiązując do stanowiska, na którym go wyróżniono. O garniturze tym mowa będzie dalej.

81 bransolet i naramienników znanych jest z 40 grobów, w tym 2 zbiorowych (zest.8). Stanowi to 26% badanych grobów i 11% przedmiotów z ich inwentarza. Natomiast w skarbach stanowią one 54% inwentarza, a więc jest to sytuacja dokładnie odwrotna niż stwierdzona przy szpilach. Dodać tu trzeba jeszcze 22 zespoły (ryc.2) zawierające pary naramienników ze spiralnymi tarczkami różnych odmian – łącznie 48 sztuk. Analizie poddać więc można 410 bransolet i naramienników ze 116 zespołów.

Należy jednak przypomnieć, że niektóre zespoły par naramienników (mogą to być albo skarby, albo groby) pochodzą zapewne już ze środkowej epoki brązu. Niestety dotychczasowe osiągnięcia (Schubart 1972, 21 n.; Blajer, Szpunar 1981, 304 n.) nie upoważniają jeszcze do dokładnego wydatowania tych długotrwałych form. Bransolety i naramienniki występują tylko w 14% grobów KT, więcej ich jest na północy (23% grobów), a na pozostałym obszarze znane są z 28% pochówków (zest.8).

Dane o usytuowaniu bransolet w grobach dotyczą 6 zespołów (ryc.7 i 11). Znajduje się je z reguły na ramionach lub przedramionach zmarłego. Stwierdzono to odnośnie do bransolet spiralnych (Łubna, kh. 4), mankietowatej (Siechnice), otwartych o zwężonych końcach (Opatów, gr.851 i 859), o zachodzących na siebie końcach (Zbrojewsko, gr.22) oraz spiralnych z taśmy, zakończonych ślimacznicowatymi tarczkami (Poniec). Brak natomiast danych o usytuowaniu naramienników z tarczkami spiralnymi, noszonych nieraz jako nagolenniki (Wels-Weyrauch 1978, tabl. 107, 110F i 115; Jacob-Friesen 1963, ryc.255). Nie można więc wykluczyć, że i na naszych ziemiach mogły te ozdoby być tak właśnie noszone – spotyka się je jednak w grobach tak rzadko, że mała jest szansa wyjaśnienia tego zagadnienia.

Dane antropologiczne wskazują na noszenie tych ozdób przez osoby różnych kategorii wieku. W grobie zbiorowym z Kosina oraz w gr. 1 z Wojdala (ryc.14) bransolety znaleziono w pochówkach dzieci. Grób 851 w Opatowie (ryc.11) zawierał szczątki



21	23	25	26	27	28	29	31	32	33	34	37	38	39	40	41	42	44	46	47
				1										2				+	paciorek bursztynowy
								1										+	
				3								5							drut brązowy
			1			1												+	
																		+	
												4	1				1	+	
											2							+	ozdoba nieokreślona
																		+	
								2					1					+	
																		+	

kobiety kategorii wieku senex, zaś gr.1743 w Kietrze (ryc.6) osobnika adultus. Dwa dalsze pochówki z bransoletami określono jako groby dorosłych (Łubna, kh.9, gr.1, i Opatów, gr.859). Bogactwo bransolet w skarbach pośrednio poświadcza dużą popularność tych ozdób, a więc wkładanie ich do grobów musiało być ograniczane zwyczajowo.

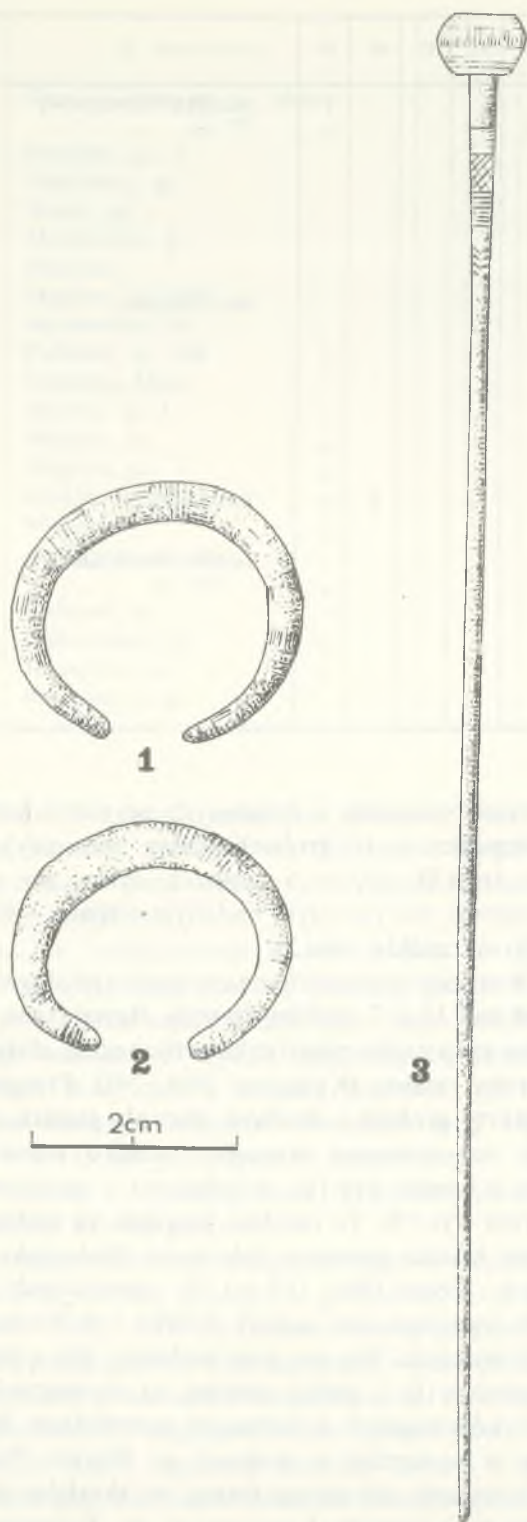
Maksymalna ilość bransolet w grobie jednostkowym wynosi 6 (zest.8). W inwentarzach ponad połowy zespołów występują pary analogicznych bransolet. Szczególnie często zdarza się to przy otwartych bransoletach o końcach zwężonych lub zgrubiałych i odgiętych (ryc.7, 11 i 14). Podobnie w 81% skarbów występują pary analogicznych bransolet (zest.2). Dodawszy do tego owe 22 zespoły par naramienników z tarczkami spiralnymi, można stwierdzić, że regułą było w tym czasie noszenie par bransolet i że reguła ta dotyczy wszystkich badanych regionów. Zespoły grobowe zawierające tylko jedną bransoletę (ryc.6) są rozproszone po całym omawianym terenie, nie wykazując specjalnych skupień.

Najliczniejszą grupę bransolet w grobach stanowią otwarte masywne bransolety o zwężonych końcach (ryc.7, 11 i 14), których znamy 16 z 9 grobów jednostkowych, co stanowi 22% pochówków z bransoletami. Rzadsze są one natomiast w skarbach, gdzie stanowią tylko 9% bransolet (zest.2). Groby z takimi bransoletami koncentrują się na Śląsku i Kujawach, a skarby z nimi spotyka się na całym badanym terenie. O ich występowaniu w garniturze Opatów była już mowa. Częste są

również bransolety o założonych na siebie końcach, występujące w 10 grobach (jeden zbiorowy) w 15 egz. (zest.8), aż w 6 grobach tylko po jednej. Występują one na całym badanym terenie – w skarbach są rzadkie (zest.2).

Bransolet spiralnych z tarczkami spiralnymi znanych jest 11 z 7 grobów (zest.8). Bywają one oznaczane jako części ryszunka wojownika, służące do ochrony ramion (Kytlicova 1981, 241). Przegląd inwentarzy grobów i skarbów pozwala jednak stwierdzić, że omawiane bransolety rzadko współwystępują z bronią (ryc.16), a tylko raz z guzkiem brązowym (ryc.15). Te ostatnie uważane są niekiedy za części jakichś pancerzy lub tarcz (Bukowski 1960, 206 n.; Fogel 1981, 155 n.). W omawianych zespołach występują one jednak rzadko i w bardzo małych ilościach. Nie ma więc podstaw, aby omawiane bransolety (a i guzki) uważać za wyznaczniki pochówków męskich w badanych materiałach. Bransolety te występują w grobach na Śląsku, Pomorzu i Kujawach, natomiast formy ze skarbów (ryc.16) wykazują wyraźną koncentrację na Kujawach i w Wielkopolsce oraz na Pomorzu Zachodnim (zest.2). Wydaje się, że występują one w powtarzalnym zestawie, o którym mowa będzie dalej.

Również bransolet spiralnych z drutu lub taśmy znamy 11 z 6 grobów (jeden zbiorowy) rozproszonych po całym badanym terenie (zest.9). Te właśnie bransolety są najczęstsze w skarbach, stanowiąc 18% wszystkich bransolet w nich znalezionych. 8 bransolet otwartych o zgrubiałych i odgiętych końcach pochodzi z 4 grobów (zest.8). O ich przynależ-



Ryc. 14. Wojdał, woj. Bydgoszcz. Grób 1, zawierający garnitur Opatów z długą szpilą – Grab 1 mit Opatów-Garnitur mit einer langschäftigen Nadel

Nach M. Gedl

ności do garnituru Opatów już wspomniano. W skarbach są one stosunkowo częste (zest.2), występując we wszystkich omawianych tu kulturach (ryc.10).

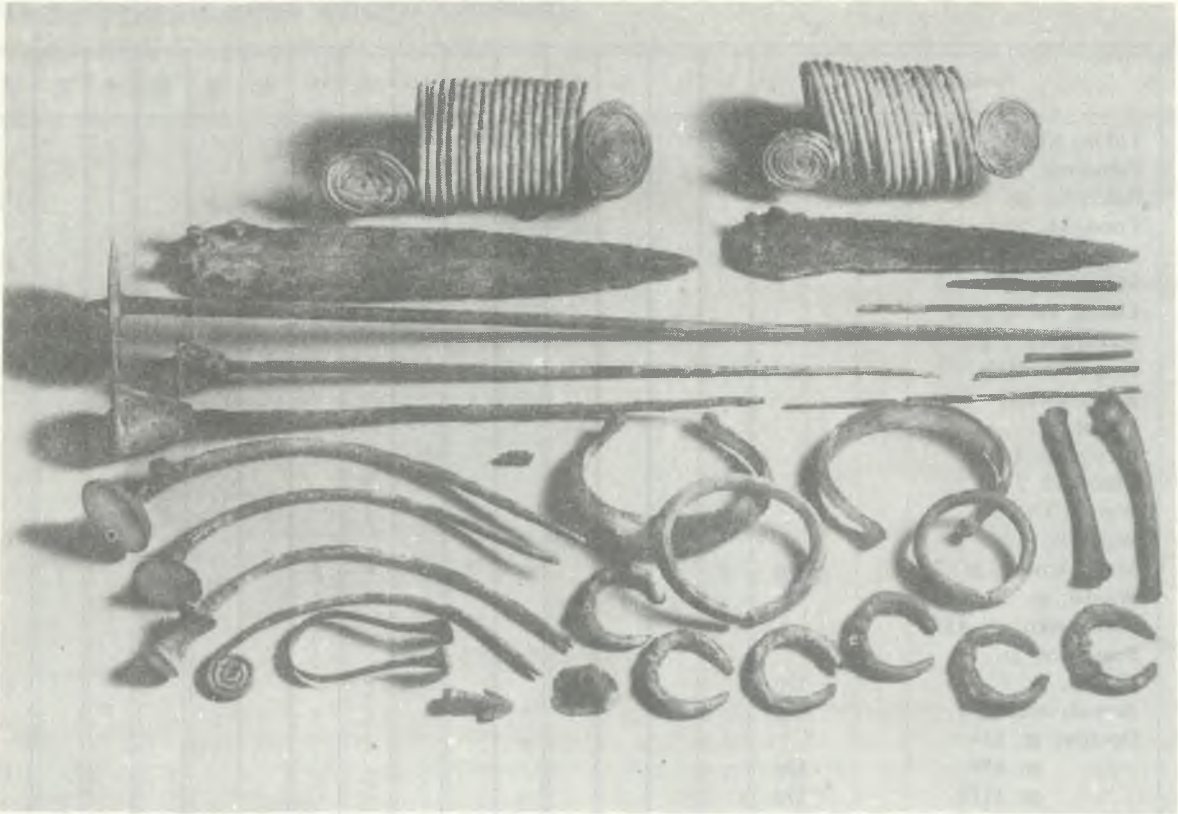
Sześć naramienników z tarczkami spiralnymi zna-

lezione w 5 grobach (jeden zbiorowy) KM i KT, 2 zaś odrębnie typologicznie pochodzą z grobu na Pomorzu (zest.8). O możliwości używania ich jako nagolenników była już mowa. Formy o tarczkach z pręta o przekroju graniastym lub okrągłym i różnych sposobach zdobienia (Blajer, Szpunar 1981) są stosunkowo częste w skarbach KM i KT (ryc.10 i 16), natomiast naramienniki odmiany meklemburskiej i pokrewnych są w skarbach rzadkie (ryc.5). Dodawszy jednak wspomniane 22 zespoły zawierające tylko takie naramienniki (ryc.2), otrzymamy 107 egz. różnych ich odmian, a więc 26% wszystkich bransolet. Nawet jeżeli część tych 22 zespołów pochodzi z III okresu ep. brązu (por. wyżej), to i tak formy te stanowią najpospolitszy wówczas przystrój rąk. Naramienniki takie wspólnie z otwartymi bransoletami wyróżnia W. A. v. Brunn (1968, 211) jako garnitur Ludów Śląski – Dratów, o czym będzie mowa dalej. Inne typy bransolet występują w grobach tak rzadko, iż próby ich analizowania byłyby bezcelowe. Uwagę zwrócić więc tylko można na 3 groby z Pomorza, zawierające lokalne bransolety żeberkowane (zest.8).

Większość pozostałych zabytków (spiralki, *salta-leone*, kółka, guzki) została już omówiona przy analizowaniu innych typów przedmiotów. Zupełnie sporadycznie występują w badanych grobach pincety (ryc.15) i drobne narzędzia. Być może w jednym zespole znaleziono fibulę. Wspomnieć też wypada o spotykanych niekiedy bryłkach stopionego brązu i krzemieniach. W sumie więc materiały nie są specjalnie obfite, występują jednak w układach umożliwiających dalsze interpretacje.

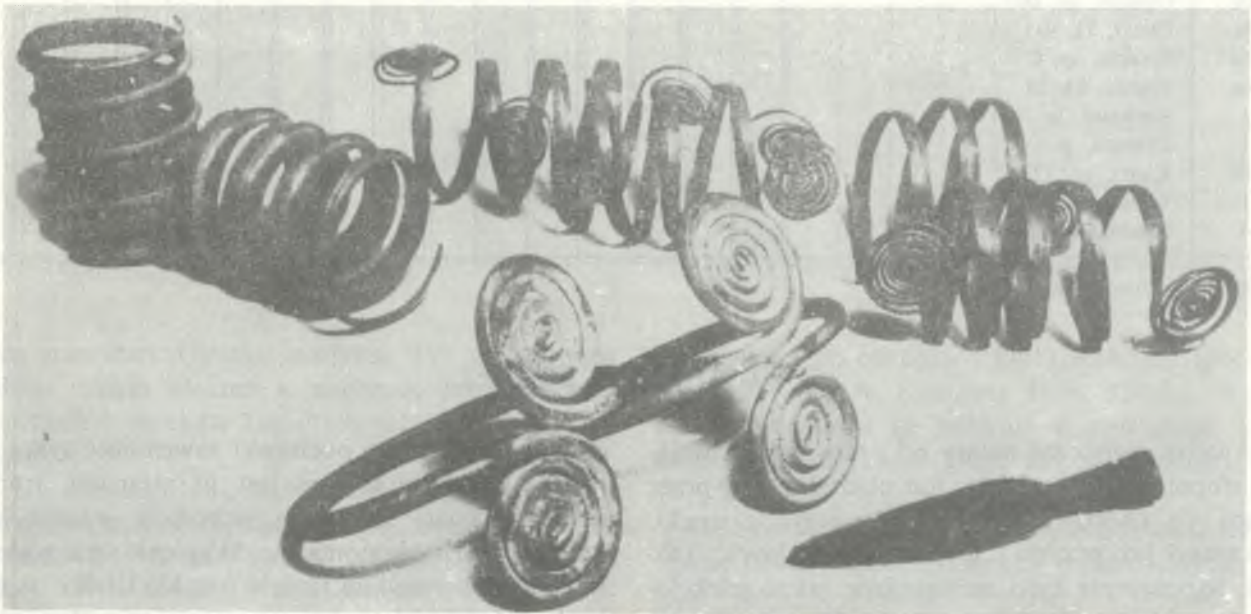
Kilka tylko słów poświęcić należy występowaniu w omawianych pochówkach ceramiki, abstrahując oczywiście od rozważań typologicznych. Okazuje się, że najczęściej występują naczynia w KT (71,5% uwzględnionych tu grobów), zaś znacznie rzadziej w KM i na północy, gdzie znajdowane są w około połowie opisywanych tu grobów. Jest to zresztą odzwierciedlenie znanej sytuacji ogólnej, tzn. wyraźnie pospolitszego w KT wyposażania zmarłych w ceramikę – stąd też płynie zapewne proporcjonalnie większa liczba grobów z naczyniami także i w strefie przemieszania trzciniecko-mogilowej. Niestety opisy inwentarzy wielu grobów mówią jedynie o skorupach, stąd trudno określić stosunki ilościowe – wydaje się jednak, że w kilka naczyń częściej wyposażano groby KT. Natomiast dodać należy, że wszystkie groby pewnie datowane na II ok. epoki brązu na Pomorzu zostały wyróżnione na podstawie zabytków metalowych, o czym jeszcze będzie mowa. Analogiczna sytuacja zachodzi i na terenach sąsiednich (Schubart 1972).





Ryc. 15. Marcinkowice, woj. Wrocław. Bogato wyposażony grób 2 – Reich ausgestattetes Grab 2

Nach M. Gedi



Ryc. 16. Kraski, woj. Konin. Skarb zawierający garnitur Kraski. Ok.  $\frac{1}{3}$  w. nat. – Hortfund mit Kraski-Garnitur.  
Etwa  $\frac{1}{3}$  nat. Gr.

Nach K. Jażdżewski

Zestawienie 8. Inwentarze grobów, wyposażonych w bransolety

Nr zespołu	Nazwa zespołu		1	3	7	9	10	11	12	13	15	16	17	18	19	21	22	23
35c	Łubna, kh 4									1								
52	Pątnówek, gr.					1					1							
2	Balczewo, gr. 3												1					
13	Forst, kh															1		
44	Mogilno zbior.												1					
36c	Marcinkowice, gr. 3							1	1		2					1		2
35f	Łubna, kh 9, gr. 1									1								
38	Mękarzowice, gr.																	
29	Krzydlina Mała													1				
25	Kosin zbior.																	
54	Poniec, gr.																	
22b	Kietrz, gr. 1143						+				1							
48b	Obrót, kh 2									2								
76b	Wartin, kh 22		1	?						1		1						
87	Wysiedle, gr.																	
36b	Marcinkowice, gr. 2	Op	2	1			+	2			2	1						1
83b	Wojdał, gr. 2	Op			1	1				1			2					
88e	Zbrojewsko, gr. 455																	
69	Stanowice, gr.																	
83a	Wojdał, gr. 1	Op																
5	Bogusławice, gr.	Op						+							1			
50d	Opatów, gr. 851							+										
50e	" gr. 859	Op																1
50f	" gr. 1118	Op						+										
88d	Zbrojewsko, gr. 336	Op																1
42	Mirosławice, gr.																	
14	Głuszyna, gr.	Op								1			1					
36a	Marcinkowice, gr. 1				1				3	1								
88a	Zbrojewsko, gr. 16																	
58b	Pyrzyce, gr. B							1										
88b	Zbrojewsko, gr. 22										2							
50a	Opatów, gr. 607																	
48f	Obrót, kh 10																	
58c	Pyrzyce, gr. C																	
76a	Wartin, kh 20			1														
61	Siechnice, gr.																	
11	Drawno, gr.									1								
22c	Kietrz, gr. 1734							+										
81	Wiktorowo															1		
74	Trzebiatów, kh				1			+										

Op – Opatów-Garnitur

## II. ANALIZA ŹRÓDEŁ

Analizę rozpocząć należy od próby oceny, w jakim stopniu uzyskany obraz jest ukształtowany przez dające się choćby częściowo odtworzyć czynniki. Wskazano już przykład grobów ciałałpalnych, których wyposażenie było niewątpliwie jakoś selekcyonowane. Nawet przyjmując, że groby wyposażone w nie przepalone przedmioty metalowe zawierały tylko ozdoby noszone przez zmarłego (chyba od święta – por. Gedl 1975, 92), nie można by pojąć tak wyraźnych różnic między ich inwentarzami a wyposażeniem zmarłych. Zresztą na cmentarzyskach występują wraz z grobami z darami pozaceramicz-

nyimi przecież także pochówki zawierające tylko ceramikę – zasada selekcji jest tu nieznaną, trudno jednak przyjąć, że w grę wchodziły jedynie kryteria społeczno-ekonomiczne. Skupienie szpil wątorowatych na niewielkim terenie (ryc.13) i tylko w grobach ciałałpalnych wskazuje wyraźnie na stosowanie tu innego rodzaju kryteriów doboru wyposażenia. Sygnalizują to też różnice w częstotliwości występowania różnych typów bransolet w skarbach i grobach. Do tej pory nie poruszano tu problemu wpływu wierzeń na dobór inwentarzy grobowych, choć zagadnienie to już kilkakrotnie wynikało z in-





uwagę na to, że tak częste na naszych ziemiach naramienniki z tarczami spiralnymi spotyka się w grobach niezmiernie rzadko (zest.8). Istnieją też wyraźne różnice między częstotliwością występowania rozmaitych typów szpil (Gedl 1983, 41 n.) a ich frekwencjami w grobach. Cytowany przykład szpil wątorowatych oraz naramienników z tarczami spiralnymi nie pozwala uznać tego za przypadek. Występowanie pojedynczych grocików (zest.3), a także tylko fragmentów przedmiotów metalowych, świadczyć może o symbolicznym charakterze tych darów. Nawet więc te bardzo wyrwykowe obserwacje, połączone z przesłankami sugerującymi znaczny stopień rozwoju wierzeń religijnych, pozwalają stwierdzić, że wszelka interpretacja materiałów grobowych musi uwzględniać wpływ nakazów kultu nie tylko na ilość i jakość wyposażenia grobowego, lecz nawet na dobór ozdób określonych typów. Tu m. in. szukać należy przyczyny daleko posuniętych różnic w zestawie materiałów z grobów i skarbów. Stąd płynię wniosku o potrzebie śledzenia owych garniturów także w inwentarzach ówczesnych skarbów.

Brak grobów wyposażonych w dary pozaceramiczne w Polsce wschodniej (ryc.1) może być częściowo wynikiem stosunkowo małej liczby przedmiotów brązowych tam docierających (Dąbrowski 1977). Zważywszy jednak, że w grobach tamtejszych bardzo mało jest także przedmiotów z innych surowców (por. np. E. Kempisty 1968), trzeba i w tym wypadku przyjąć przynajmniej częściowy wpływ wierzeń na obrządek pogrzebowy.

Istnieje natomiast grupa wyróżniających się grobów, które powszechnie uważane są za wyraz różnic socjalnych (Gedl 1975, 92 n.; Gediga 1978, 146 n.). Zaliczyć tu trzeba przede wszystkim groby z Marcinkowic (ryc.15), a także grób 2 z Wojdala, a z terenów północnych grób z Wysiedla i kurhan 22 z Wartin. Pominięto tu oczywiście groby zbiorowe, a także groby o jedynie pozornie wielkiej ilości przedmiotów w inwentarzu (kolie!). Cytowane groby zawierają od 7 do 21 przedmiotów (licząc kolie za jeden), charakteryzując się występowaniem broni, diademów i dużej liczby bransolet (zest.8). Interesujące jest, że w tej grupie grobów powtarzają się garnitury znane ze skarbów (ryc.17). Groby te czynią wrażenie przeładowanych darami przy ignorowaniu zasad wyposażania, stosowanych nawet na tych samych cmentarzyskach (Wojdal).

W tych, ale i w innych grobach obserwujemy rozmaite przedmioty, czyniące wrażenie raczej oznak prestiżu niż wytworów funkcjonalnych – wymienić tu należy np. długie szpile (ryc.18) czy diademy. Te ostatnie bywają interpretowane jako atrybuty kultowe (Gardawski, Wesołowski 1956, 97 n.), jednak występowanie ich w garniturach Bonin (ryc.17) każe

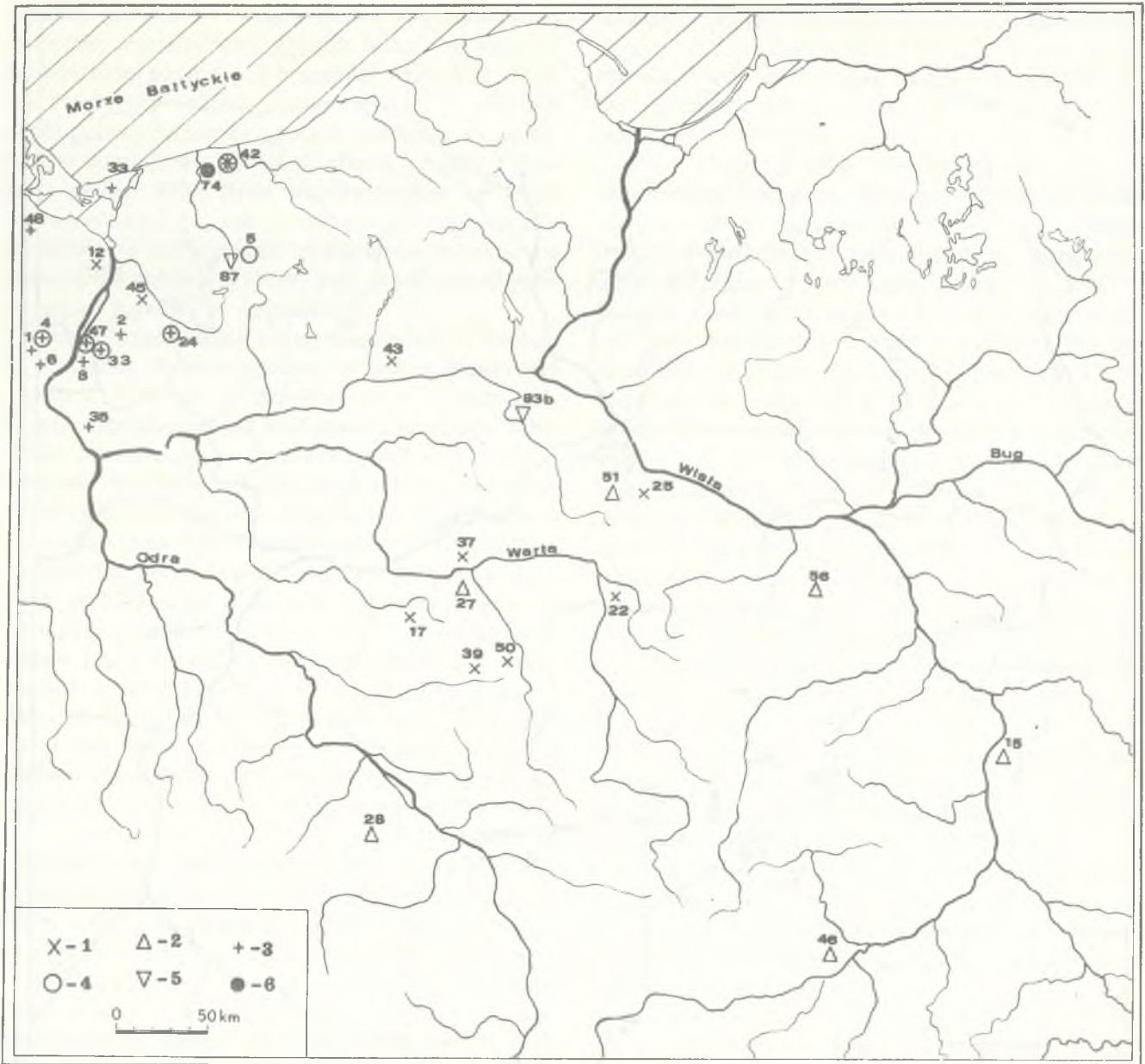
raczej uważać je za wyraz różnic socjalnych, za czym dodatkowo przemawia złoty diadem z Sichowa (Gedl 1975, 46). Powyżej mówiono już o tendencjach do traktowania broni jako oznak prestiżu. Za klasyczny przykład uważa się tu, nie znane zresztą z grobów, czekany (Gediga 1978, 171). Podobnie traktować należy upowszechniające się wówczas na naszych ziemiach miecze (Dąbrowski 1968, 168), wcale zresztą nie występujące w najbogatszych zespołach. O wkładaniu do grobów przede wszystkim uzbrojenia „paradnego” świadczy zresztą i to, że znaleziono w nich 22 sztylety, a tylko 3 groty (zest.3). I tu wyróżnia się zaledwie kilka uprzednio wymienionych grobów, pozostałe nie wykazują ostrych różnic wyposażenia. Trudno stwierdzić wśród nich jakieś wyraźne zestawy uzbrojenia – można tylko zauważyć, że sztylety stosunkowo często uzupełniano innym orężem (ryc.3 i 15).

Brak wyraźnych cezur w wyposażeniu grobowym jest zjawiskiem ogólniejszym, czytelnym i w innych zestawieniach. Te wyżej wymienione 6 grobów wyróżnia się zdecydowanie, natomiast pozostałe pochówki prezentują się stosunkowo jednolicie. Nawet nieliczne przedmioty złote (ryc.8) nie zmieniają obrazu. Jeżeli przyjąć proponowane przez K. Randsborga (1974, 46 n.) przeliczniki wartości złota i brązu, to grobów z przedmiotami złotymi nie można zaliczyć do najbogatszych z rozpatrywanych pochówków.

Wydaje się przeto, że w omawianym materiale grobowym stosunki społeczne odbijają się niezbyt silnie w liczbie przedmiotów dawanych zmarłemu oraz w ich doborze świadczącym o jego miejscu w ówczesnych strukturach społecznych. Płynność granic owych struktur odbija się w braku ostrych różnic w wyposażeniu. Oczywiście abstrahujemy tu od szeregu innych czynników, mogących być przydatnymi przy badaniu zróżnicowania socjalnego ówczesnych społeczeństw, koncentrując się tylko na analizie wyposażenia grobów.

Liczba pochówków o dokładniejszych określeniach antropologicznych jest tak mała, że trudno kusić się o uogólnienia. Być może dzieci wyposażano już wedle tych zasad (ryc.14) co i dorosłych (por. Dąbrowski 1973, 341 n), choć danych jest jeszcze bardzo mało. Natomiast obserwacja zestawień 3 i 8 pozwala stwierdzić wyraźną prawidłowość w zakresie wyposażenia grobów w broń, a więc, jak się powszechnie przyjmuje, grobów męskich. Okazuje się, że broń i bransolety współwystępują tylko w 3 na 73 groby uwzględnione w tych zestawieniach. Dwa z nich wymieniono już wśród najbogatszych (ryc.15). Za uznaniem, że bransolety stanowiły wyznacznik pochówków kobiet, przemawia i to, że jedyny z rozpatrywanych grobów, który posiada określenie płci zmarłego (ryc.7), zawierał szczątki starej kobiety wy-





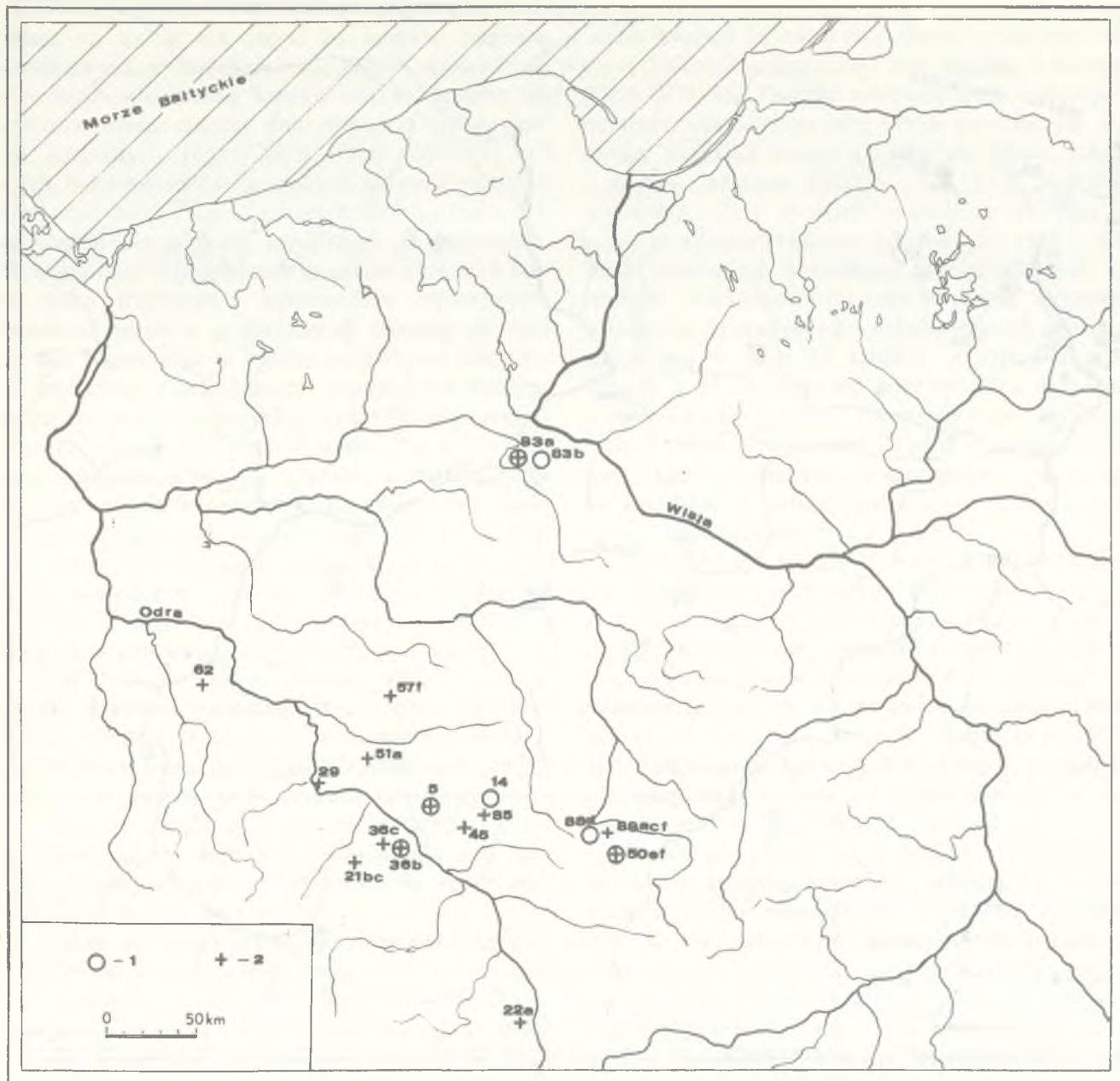
Ryc. 17 – Mapa garniturów skarbów – Karte der Hortfundgarnituren

1 – Kraski; 2 – Ludów Śląski; 3 – Czarnówko; 4 – Bonin; 5 – Kraski w grobie; 6 – Bonin w grobie. Numery grobów wg wykazu 1, skarbów – wykazu 2.

1 – Kraski-Garnitur, 2 – Ludów Śląski-Garnitur, 3 – Czarnówko-Garnitur, 4 – Bonin-Garnitur, 5 – Kraski-Garnitur aus dem Grab, 6 – Bonin-Garnitur aus dem Grab.  
Die Nummern der Gräber beziehen sich auf die Bezifferung im Verzeichnis 1 und die der Hortfunde im Verzeichnis 2.

posażonej m. in. w parę bransolet. Obserwacje o takim właśnie zróżnicowaniu stroju nie potwierdzają się w materiałach pobliskich grup KM (Beneš 1959, 41 n.; Čujanova-Jilkova 1970, 30 n.), może więc jest to specyfika miejscowa. Należy jeszcze zwrócić uwagę na zest.4 wykazujące, że naszyjniki współwystępują przeważnie z bransoletami, a tylko w 2 pochówkach z bronią. Jeden z nich to traktowany jako wyjątkowy grób z Marcinkowic, drugi zaś nie zawierał bransolet. Istniejące dane są jeszcze bardzo wrywkowe, poczekać więc należy na pomnożenie określeń antropologicznych.

Pozostałe 2 groby z bronią i bransoletami pochodzą z Wartin. Ponieważ i na sąsiednich terenach bransolety występują niejednokrotnie wraz z bronią (por. np. Schubart 1972, 75 n.) przyjąć tu trzeba sytuację odmienną niż w KM. Zestawienia 3 i 8 przekonują, że istnieje również nieco odmienna tendencja do wyposażania grobów z bronią i grobów z bransoletami. Przeciętny grób z bronią wyposażony jest w 3 przedmioty (oprócz ceramiki), analogiczna zaś liczba w grobie z bransoletami wynosi 4,5. Wśród grobów z bronią te, które zawierały więcej niż jedną szpilę, stanowią 61% pochówków



Ryc. 18. Mapa występowania garnituru Opatów (1) oraz długich szpil w grobach (2)

Numery grobów wg wykazu 1

Karte der Verbreitung der Opatów-Garnitur (1) und der langschaftigen Nadeln aus den Gräbern (2)

Die Nummern der Gräber beziehen sich auf die Bezifferung im Verzeichnis 1

z orężem i szpilami – analogiczna wielkość dla grobów z bransoletami wynosi 31%. Tak więc groby kobiece wszystkich badanych kultur mogły być wyposażane nieco obficiej w ozdoby, lecz skromniej w szpile. Różnice ilościowe i jakościowe stroju męskiego i kobiecego są pospolicie obserwowane w tym czasie (Ziegert 1963, 34 n.), jednak z bardziej wiążącymi wypowiedziami poczekać trzeba do zwiększenia się bazy materiałowej.

Mapy (ryc.1 i 2) ukazują, że większość materiału skupia się na Pomorzu Zachodnim i przyległej czę-

ści środkowej, natomiast dalej na wschód i skarby, i groby występują zupełnie sporadycznie. Z całego Pomorza znany 21 grobów (+ 1 z Mazur), z których tylko 6 zaliczono do grupy A, a jeden jest grobem zbiorowym. Wyposażenie grobów jednostkowych wynosi przeciętnie 2,2 przedmiotu (oprócz ceramiki), przy czym brak widocznych różnic między inwentarzami grobów szkieletowych i ciałaopalnych.

Cechą charakterystyczną tych pochówków jest bardzo duża częstotliwość wyposażania zmarłych w przedmioty metalowe. Wniosek ten nie może być



uważany jedynie za skutek bardzo złej znajomości ówczesnej ceramiki tego regionu. Należy on przecież do najobficiej nasyconych brązem ze wszystkich dzielnic Polski (26 skarbów – por. ryc.2), a zaledwie około połowy badanych grobów zawierało ceramikę. Rzeczą niewątpliwą jest duży odsetek grobów z bronią – ponad 50%. Broń współwystępuje tu także z bransoletami, co jest cechą wyróżniającą. Szpile występują w pochówkach stosunkowo rzadko, bo w mniej niż połowie grobów, przy czym niemal zawsze są to pojedyncze egzemplarze.

Groby wyróżniające się wyposażeniem to kurhan 22 w Wartin (8 przedmiotów, w tym 4 bransolety) i grób z Wysiedla (7 przedmiotów + 2 naczynia). Są więc one uboższe od najbogatszych grobów KM, jednak potwierdzają swym inwentarzem zasadę podobieństwa do charakterystycznego zestawu skarbów.

Nie jest zadaniem tego opracowania dyskusowanie o typologicznej odrębności materiałów z Pomorza, problem ten więc zasygnalizowany będzie tylko skrótowo. O odrębności diademów i naramienników ze spiralnymi tarczkami (ryc.5) była już mowa, podobnie jak o lokalnych formach zawieszek, wchodzących w skład kolii (zest.5). Jeżeli chodzi o szpile, słabo zaznacza się występowanie form lokalnych (Wysiedle), brak też przesłanek do wskazania jakiejś typowej dla grobów odmiany. Formą miejscową są naszyjniki kołnierzowate oraz bransolety żeberkowane (zest.2, 4 i 8), przy czym te pierwsze są zwłaszcza popularne w skarbach (ryc.5 i 9). Pomimo występowania w pochówkach wielu form typowych dla bardziej południowych regionów, odrębny lokalny charakter ich inwentarzy jest zupełnie wyraźny.

Powstaje pytanie, jak dotychczas opisane fakty odnoszą się do ceramiki z tego regionu. Na razie dokładniejszej odpowiedzi udzielić nie można, gdyż większość z niewielu odkrytych form zginęła przed opublikowaniem – informacje posiadamy tylko o naczyniach ze Schwennenz i Wysiedla. Sygnalizują one występowanie na badanym terenie naczyń esowatych, dużych misowatych oraz jakichś form na pustych nóżkach. Pozostałe przypisywane temu okresowi naczynia określane są raczej intuicyjnie (Kostrzewski 1958, 9 n., ryc.1–4; Siuchniński 1963, 159 n., ryc.6; Wołagiewicz 1961, 66 n., tabl. IX; Cnotliwy 1966, 75, tabl. XVIIIa). Zresztą ze względu na zupełny de facto brak danych z terenów sąsiadujących z Pomorzem od zachodu jedyną podstawą ich datowania jest porównywanie z zespołem form KM. Zaliczyć tu więc można zapewne nieliczne kubki, w tym zdobiony małymi guzkami (Eggers 1969, ryc. 357), amfory, naczynia wazowate (?) oraz baniaste o krótkich szyjkach. Niektóre z nich rzeczywiście wykazują pewne nawiązania do materiałów polskich grup KM, np. kubek z grobu wkopanego w kurhan 60

w Wartin. Formy te nawiązują do ceramiki wcześniejszej (Siuchniński 1963, 159 n.). Nikłe w sumie dane pozwalają jednak stwierdzić odrębne oblicze ceramiki zachodniopomorskiej w omawianym czasie.

Zbyt ubogi materiał sepulkralny nie pozwala jeszcze wyróżnić garniturów grobowych, natomiast garnitury łatwo zauważyć w inwentarzach skarbów (zest.2). Wyróżniono 2 takie garnitury, współczesne sobie, bo znane z tych samych skarbów (ryc.17). Garnitur Czarnówko tworzy naszyjnik kołnierzowaty oraz para bransolet, przeważnie spiralnych lub spiralnych z tarczkami ślimacznicowatymi (ryc.5 i 9). Garnitur ten znany jest z 13 skarbów z badanego terenu i jest wyraźnie typowy dla rejonu ujścia Odry (ryc.17), sporadycznie występując na terenach sąsiednich (Kersten 1958, nr 384; Bohm 1935, 38 n.). Drugi z wyróżnionych to garnitur Bonin, znany z 6 skarbów sięgających Parsęty (ryc.17), a notowany także w Brandenburgii (Bohm 1935, 38 n., tabl.14 i 16). Garnitur ten tworzy diadem oraz para bransolet (ryc.5) też przeważnie spiralnych lub spiralnych z tarczkami ślimacznicowatymi. Najprawdopodobniej garnitur taki zawierał grób ciałopalny z kurhanu w Trzebiatowie.

Kilkakrotnie występuje również na Pomorzu garnitur Kraski, bardziej pospolity w Wielkopolsce (ryc.17). Tworzy go para naramienników spiralnych ze ślimacznicowatymi tarczkami wraz z innymi bransoletami, przeważnie o tarczkach spiralnych. Znany jest on na Pomorzu nie tylko ze skarbów, lecz i z grobu w Wysiedlu. Ewentualne przejmowanie tego garnituru wiązać należałoby z napływem brązów pochodzenia południowego, zapewne szlakiem nadwiślańskim, na co wskazuje nie tylko rozrzut tego garnituru, lecz w ogóle takich bransolet w skarbach (zest.2).

Zreferowana już pokrótce dyskusja na temat zasięgu strefy przemieszania trzciniecko-mogilowej nie pozwala na jednoznaczne przyporządkowanie części badanych zespołów którejsz z tych dwóch kultur. Tak więc przechodząc do omawiania KT, uwzględnić trzeba tylko zespoły z Małopolski, Kielecczyny oraz Wieluńskiego i Sieradzkiego (ryc.1), a także kilka skarbów o nieco większym rozrzucie terytorialnym (ryc.2).

Łącznie dane o KT będą omawiane na podstawie inwentarzy 28 grobów, z których 10 zaliczono do grupy A, aż 14 zaś to groby zbiorowe. Specyfiką tych pochówków jest niewątpliwie ich uboższe wyposażenie w dary pozaceramiczne (średnia dla grobów jednostkowych wynosi 2,2 przedmiotu), a obfitsze w ceramikę (71,5% analizowanych grobów). W metale wyposażano przede wszystkim groby szkieletowe – jedyny zawierający ozdoby brązowe pochówek



cialopalny to zbiorowy gr. 1 kh. I w Miernowie. Najbogaciej wyposażony był gr. 1 kh. 9 z Łubnej, zawierający 2 szpile, 3 złote spiralki oraz małą bransoletę. Najczęściej, bo w 71% grobów z darami pozaceramicznymi, występują szpile, przy czym jedynie co czwarty taki grób zawierał ich 2. Najczęściej występujące (ponad połowa znanych) w tej kulturze są szpile z główką rozklepaną i zwiniętą w uszko (zest.7). Należy jednak przypomnieć, że część szpil stanowi zapewne nie ślad przystroju czy zapięcia odzieży, lecz dowód używania jakichś całunów (ryc.12).

Specyfiką stroju wydaje się być natomiast przystrajanie głowy. Diademy występują tu zupełnie sporadycznie, ale większość drobnych zawieszek, paciorków i wisiorów była zapewne używana jako przystrój głowy czy włosów. Pełniły więc one może funkcje analogiczne do diademów na innych terytoriach. Kolia pochodzi tylko ze skarbu w Stawiszycach (ryc.10). Dodać należy, że rzadkie są groby z bronią.

Niewielka ilość wyposażonych w dary pozaceramiczne grobów jednostkowych uniemożliwia na razie bliższe określenia, wydaje się jednak, że nawet obserwacje tak skąpego materiału pozwalają uchwycić jego specyfikę, a zatem jest to specyfika dobrze czytelna.

Specyfika ceramiki nie pozostawia już żadnych wątpliwości. Dotychczasowe badania pozwoliły opisać ceramikę z grobów i z osad, tak pod względem typologii, jak i regionalizacji form oraz ornamentów. Naczynia znane są z grobów (w których przeważnie stanowią jedyne wyposażenie) i ze skarbów, licznie też występują ich fragmenty w nasypach kurhanów. Mimo ciągłych jeszcze trudności z ich podziałem chronologicznym nie ma tu takich kłopotów z wyróżnianiem zestawu form ceramicznych, jakie istnieją w innych regionach.

Garniturów grobowych omawianej kultury nie udało się wyróżnić. Na jej terenie występuje raz garnitur Kraski (ryc.16) w skarbie eponimicznym oraz 3-krotnie garnitur Ludów (ryc.17). Ten ostatni tworzy para naramienników z tarczami spiralnymi w zestawieniu z parą otwartych bransolet o końcach albo zgrubiałych i odgiętych, albo zwężonych (ryc.10). Wyróżniono go z zaproponowanego przez W. A. v. Brunna (1968, 211) garnituru Ludów Śląski—Dratów. Pomimo sugestii co do rozbiegania chronologicznego tych skarbów (Blajer, Szpunar 1981, 304 n.) stwierdzić można, że występują w nich wybitnie jednolite zestawy ozdób. Odciski bransolet na ceramice KT (Węgrzynowicz 1976, 24 n.) wskazują na większe niż by to wynikało z danych bezpośrednich upowszechnienie bransolet. Wspomniane oddziaływania wierzeń i ekonomiki, ograniczające występowanie

nit przedmiotów metalowych w grobach KT zaciemniają niewątpliwie obraz rzeczywistego rozprzestrzenienia tego rodzaju ozdób.

Zgodnie z podanymi powyżej zastrzeżeniami także i regionalne cechy KM będą badane na podstawie materiałów spoza strefy przemieszania, a więc de facto materiałów śląskich. Za wschodnią rubież przyjęto linię łączącą Opatów, Obrót, Kleszczewo i Wiktorowo (por. ryc.1). Podstawę zatem tych uwag stanowią dane o 54 grobach, w tym 18 zaliczonych do grupy A oraz 4 zbiorowych, a ponadto z tego terenu pochodzi 8 skarbów. W stosunku do materiałów określanych w literaturze (a częściowo i w tych rozważaniach) jako KM jest to znaczne zredukowanie ilości źródeł. Umożliwia to jednak przeprowadzenie zasadnych porównań materiałów ze „sporadycznego” terenu z materiałami obu sąsiednich kultur. Zarazem wymaga to sprawdzania danych dotychczas traktowanych tu globalnie.

Średnia inwentarza tych 50 grobów jednostkowych wynosi 3,3 przedmiotu (oprócz ceramiki), jest więc wyraźnie wyższa od obu poprzednio obliczonych. 60% grobów jest wyposażonych w ceramikę, choć na ogół w niewielkiej ilości. Do najobficiej wyposażonych w przedmioty metalowe należą oczywiście groby z Marcinkowic (ryc.15). Jeden z nich zajmuje pozycję wyjątkową, zawierając i broń, i bransolety. Jeżeli chodzi o broń, to przypadają tu oba groby z mieczami (ryc.4), a oprócz tego główica maczugi. W 2 grobach znaleziono diademy. Na badanym terenie odkryto kolie w 8 grobach, a i pozostałe grupują się wyraźnie tuż obok (ryc.8). Tylko te kolie zawierają w swym składzie paciorki szklane i ochraniacze szpil (zest.5), co jednak chyba uznać można za przypadek.

Najczęściej w inwentarzu grobów występują szpile, odkryte w 79% badanych pochówków. Były one umieszczane na piersiach zmarłego (ryc.11), a więc służyły do spinania szat. Badanie rozrzutu częściej występujących szpil z inwentarzy grobowych (ryc.13) pozwoliło stwierdzić, że skupiają się tu wyraźnie szpile uszate typu śląsko-wielkopolskiego odmiany A (71% znanych z tego okresu grobów z takimi szpilami), z główką wrzecionową (83%), czopową, watorową i tarczową (wszystkie około 70%). Długie „reprezentacyjne” szpile (ryc.18) wbrew oczekiwaniom nie są charakterystyczne dla tego jedynie terenu. Natomiast szpile o główce watorowej występujące w rozpoznanych grobach popielnicowych koncentrują się wyraźnie na Dolnym Śląsku (ryc.13). Powyżej zasygnalizowano już fakt, iż niektóre typy szpil wykazują skupiska w inwentarzach grobów jedynie na części obszaru ich występowania. Szpile te rozchodziły się szeroko, także na tereny obu uprzednio omawianych jednostek kulturowych. Pew-



na liczba szpil innych typów również występuje w grobach niemal wyłącznie na Śląsku (z główką klepsydrowatą, uszate typu śląsko-wielkopolskiego odmiany C), są one jednak zbyt rzadkie, aby miało to większe znaczenie.

Mniej niż 25% tych grobów zawierało bransolety lub naramienniki, nie można jednak wskazać jakiegoś szczególnie popularnego w grobach typu. W inwentarzach skarbów (zest.2) również nie zaznacza się preferowanie określonych typów bransolet. Na tym tylko terenie występują w grobach pin-cety (ryc.15).

Istnieją tu znaczne trudności z określaniem ceramiki. Wynikają one z jednej strony z przebiegu wspomnianej wyżej dyskusji na temat przejścia od kultury mogiłowej do łużyckiej i postępującego podczas niej eliminowania form uznawanych za wczesno-łużyckie (por. Gedl 1975, 11 n.), z drugiej zaś — z kompletnej nieznajomości materiałów z osad, powodującej dyskusję nawet na temat określenia przynależności kulturowej całych stanowisk (Grygiel 1977, 68 n.; Szmukier 1980, 18 n.). Z omawianych tu grobów pochodzą amfory (przeważnie poziomo żłobkowane), naczynia baniaste, misy różnych odmian, pucharki na pustej nóżce, kubki i naczynia esowate. Występują formy chropowate, także odciskami tekstylnymi, oraz zdobione listwą z odciskami palców. W zasadzie wyczerpuje to listę dotychczas znanych form ceramicznych tej kultury (Gedl 1975, 61 n.). Dodać tu jedynie można sporadycznie występujące naczynia esowate zdobione listwą plastyczną (Gedl 1975, mapa 3) oraz niektóre rzadsze ornamenty.

Oprócz wspomnianych długich szpil na tym terenie występują groby wyposażone w garnitur Opatów, składający się ze szpili i pary masywnych otwartych bransolet (ryc.18). Z garniturów skarbów wymienić należy jedynie skarb z Ludowa Śląskiego (ryc.17).

Przyjęto roboczo, że pozostałe 52 groby pochodzą ze strefy przemieszania. Wśród nich jest 26 grobów grupy A i 4 zbiorowe. Ponadto pochodzi z tej strefy pokaźna grupa skarbów (ryc.2). Przeciętne wyposażenie grobu jednostkowego stanowią 2 przedmioty, przy czym zaznaczają się wyraźnie różnice lokalne między cmentarzyskami. I tak dla Obrotu odpowiednia liczba wynosi 1,3 przedmiotu; Opatowa — 2,7; Pudliszek — 1,2; Zbrojewska zaś 3,1 przedmiotu. Jest to na razie jedyny rejon, w którym można prowadzić tego rodzaju obserwacje. Na pewno odrębność Opatowa i Zbrojewska jest wyraźnie widoczna. Najobficiej wyposażony jest gr.2 w Wojdala (12 przedmiotów, w tym 3 bransolety). Ogólnie pod względem bogactwa inwentarza groby z tej strefy przypominają bardziej pochówki KT, wyjątek stanowią 2 wymienione tu cmentarzyska.

Z broni w grobach tego obszaru nie występują jedynie miecze (ryc.4). Nieliczne kole skupiają się przy granicy z KM (ryc.8). Groby ze szpilami stanowią 79% omawianych obecnie pochówków. W Opatowie i Obrocie poświadczono jest sytuowanie szpil na piersiach zmarłych. Większość szpil długich znana jest z Opatowa i Zbrojewska (ryc.18), co podkreśla ich odrębność. Na tym terenie występują wszystkie znane z grobów szpile z główką półkuli-stą, koncentrujące się na Kujawach (ryc.13). Bardzo pospolite są tu szpile z główką rozklepaną i zwinętą w uszko, a większość szpil tulejkowatych znaleziono w grobach tej właśnie strefy przemieszania (ryc.13).

Bransolety występują w 35% omawianych obecnie grobów, a więc stosunkowo często (zest.8). W skarbach (zest.2) najliczniejsze są bransolety otwarte o końcach pogrubionych i odgiętych, a także naramienniki spiralne z taśmy z tarczkami ślimacznicowatymi oraz naramienniki z takimiż tarczkami. Typologicznie materiały metalowe tak KM, jak i KT (a więc oczywiście i strefy przemieszania) ocenić można jako w zasadzie jednorodne. Różnią się one oczywiście występowaniem wielu typów na obszarze jedynie KM oraz znacznie większą częstotliwością brązów w grobach, jednak ogólny charakter tych wytworów jest (jak to zresztą wynika z powyższych opisów) w zasadzie identyczny.

Ceramikę odkryto zaledwie w 46% omawianych grobów oraz w jednym skarbie. Z tych zespołów pochodzą amfory, naczynia esowate, baniaste, kubki i misy rozmaitych odmian. Zdobione są one listwami gładkimi oraz z dołkami, a ponadto guzkami, bruzdami pionowymi i poziomymi oraz odciskami tekstylnymi. Pochówki nie wyposażone w metale nie wzbogacają listy naczyń składanych do grobów. Dopiero uwzględnienie całości materiałów (osady, znaleziska luźne) zmienia obraz, pozwalając na wydzielenie pewnych zjawisk. Trudno jednak powiedzieć, aby był to obraz klarowny.

Dwie podstawowe kwestie to sprawa form esowatych, zdobionych gładką listwą plastyczną, oraz ceramiki „tekstylnej”. Te pierwsze zaliczano dotąd z reguły do wyznaczników KT. Jednak formy takie mają szeroki zasięg na różnych stanowiskach w Polsce (por. np. Pieczyński 1975, ryc.1: 1 i 3; D. Durczewski 1977, ryc.4; 10–12 i 14), a naczynia zdobione gładką listwą spotyka się nawet w odległych grupach kultur mogiłowych (Plesl 1965, ryc.5: 2; Hochstetter 1980, tabl.34: 1, 64: 2, 4, 73: 13 i 105: 13). Częste występowanie tych form na osadach z omawianej strefy (Kurza, Lgów, Biskupice) powodowało zaliczanie ich do stanowisk KT. W istocie za czysto trzcinieckie formy uznać można tylko egzemplarze o pogrubionej, skośnie ściętej krawędzi, zdobione

gładkimi listwami lub ornamentem rytym (por. Gedl 1975, 69). Skupione są one wyraźnie na Kujawach (Gardawski 1959, 18 n.), choć i na pozostałym terenie występują sporadycznie w grobach (Kowiańska-Piaszykowska 1966, ryc.53e) i na osadach (Grygiel 1977, ryc.9: 11 i 12; 6). Uważać je tu należy za element KT.

Ceramikę z odciskami tekstylnymi uważa M. Gedl (1975, 62 n.) za przypadającą na późny II oraz III okres epoki brązu, co jednak nie wydaje się słuszne (por. Szmukier 1980, 18 n.). Zasięg tak zdobionej ceramiki (Kowiańska-Piaszykowska 1966, mapka 1; Gedl 1975, mapa 3) nie pozwala także uważać jej za typowo KM, skoro na zachód od Odry wystę-

puje tylko 3-krotnie. Wyklucza się ona natomiast z „czystymi” stanowiskami KT, co m. in. spowodowało przypisywanie jej roli wyróżnika odrębnej kultury (Gardawski 1968, tabl. V; 1971a, 23 n.). Trudno jednak mówić o wyraźnej odrębności omawianej ceramiki od form KM lub KT.

Powracając do zabytków metalowych stwierdzić trzeba, iż na omawianym obszarze występują garnitury grobowe Opatów (ryc.18). Jeżeli chodzi o skarby, to wyraźnie skupia się tu garnitur Kraski (ryc.17), stwierdzony także w gr. 2 z Wojdala. Raz tylko występuje tu garnitur Ludów Śląski (ryc.17). I w tym przeto zakresie odrębność omawianej strefy przejściowej zaznacza się niezbyt wyraźnie.

### III. WNIOSKI

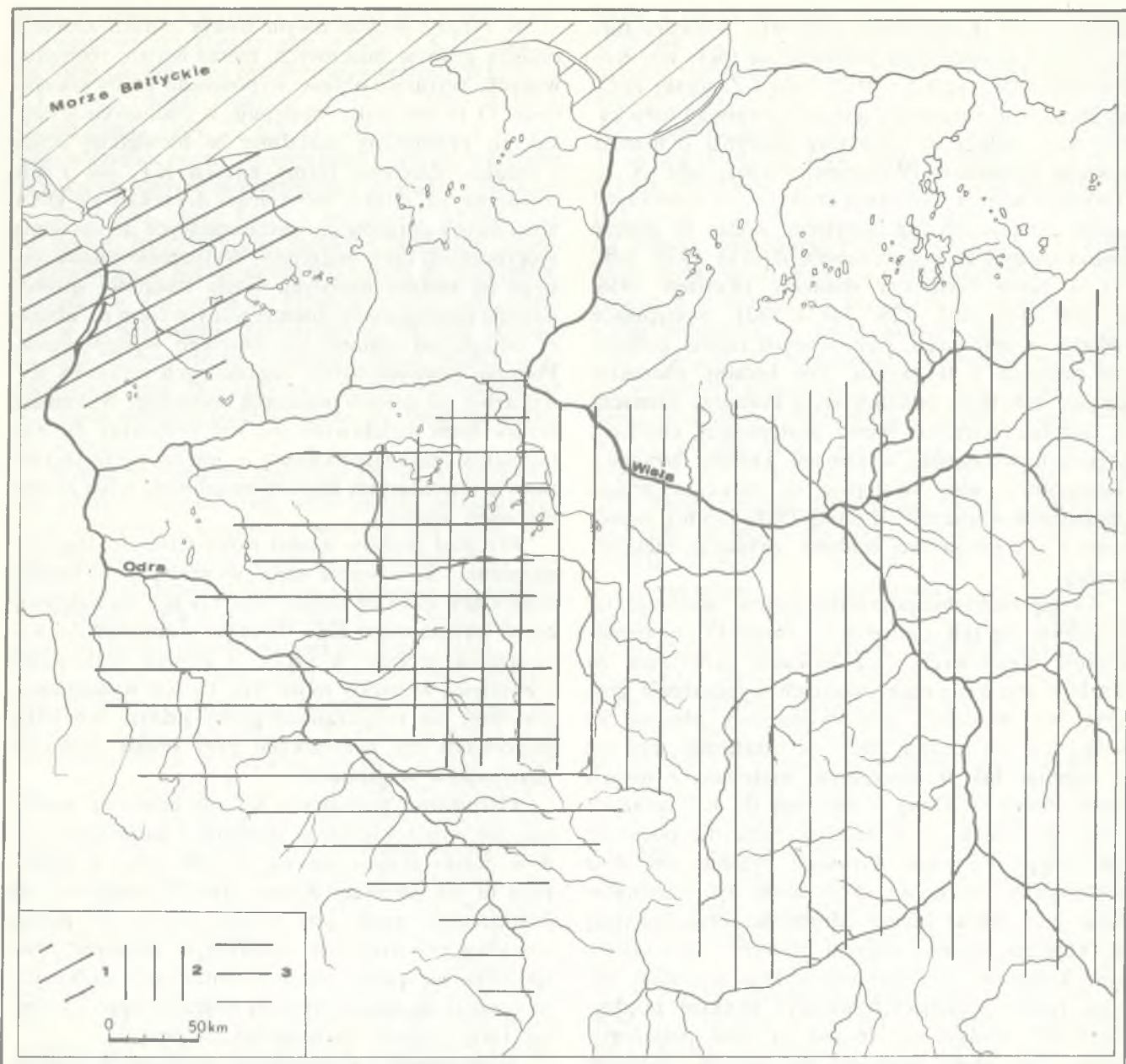
Tę część należy rozpocząć od przypomnienia o istnieniu wyraźnych luk w źródłach i ich udokumentowaniu. Pomimo to nagromadzenie materiału w niektórych regionach wydaje się być wystarczające, aby można już było zasadnie wykorzystywać istniejące dane. Zniekształcenie owych danych przez wierzenia ówczesnych ludzi jest niewątpliwie spore, ale znaczne podobieństwo zasad doboru przedmiotów do inwentarzy grobowych na całym badanym terenie pozwala na przeprowadzanie porównań, choć oczywiście utrudnia wyraźne rozgraniczenie poszczególnych regionów. Różnice zasadzają się tu raczej na stopniu nasilenia niż na odrębności obserwowanych zjawisk. Elementy społeczno-gospodarcze zaznaczają się w tym materiale również dość wyraźnie. Oprócz wyposażania grobów także w przedmioty o charakterze raczej prestiżowym niż użytkowym, przypomina o tym omawiana grupa 6 grobów wyposażonych obficie (ryc.15), i to w sposób wskazujący na nieszanowanie normalnie stosowanych zasad doboru inwentarza (zest.8). Fakt, iż wyposażenie ich częściowo pokrywa się z garniturami ze skarbów (ryc.17) wskazuje, że reprezentuje ono bogatą wersję przystroju, nie tak znowu rzadko noszonego. Zresztą trudno uważać np. grób z Wysiedla za znacznie bogatszy od grobów zawierających jedynie miecz. Podtrzymać więc należy cytowane opinie, że groby te chroniły zwłoki osób najwyższej sytuowanych w hierarchii społecznej, dodając jednak, iż nie odcinają się one ostro bogactwem od innych, zresztą również pozbawionych wyraźnych cezur ilościowych wyposażenia. Te najbogatsze pochówki nie łączą się też z okazałymi kurhanami, wymagającymi dużego nakładu pracy przy budowie. W sumie przeto uważać je należy za ślad niewielkiej grupy osób upoważnionych do zabrania w zaświaty całego odświętnego

przystroju wraz z oznakami prestiżowymi (diadem, sztylet, długa szpila), zapewne z racji swego miejsca w hierarchii społecznej i swej zamożności. Na razie nie potrafimy jednak powiązać tych osób z żadną konkretniejszą strukturą społeczną (plemień, ród) i możemy jedynie stwierdzić, że nie tworzyły one grupy licznej czy ostro wyodrębnionej.

Stosunkowo wyraźnie zaznacza się odrębność Pomorza Zachodniego i środkowego (ryc.19) na obszarze leżącym w przybliżeniu między Uecker a Dzierżęcinką oraz źródłami Małej Iny a Bałtykiem. Występują tam częściej groby ciałałpalne niż szkieletowe, a ceramika mimo pewnych zupełnie zrozumiałych podobieństw do naczyń KM zdradza cechy swoiste, widoczne nawet w tak małym zestawie. O niektórych lokalnych formach metalowych ozdób była już mowa, choć wymienione przykłady nie wyczerpały listy. O rozwoju miejscowej metalurgii świadczy fakt, że jest to region Polski najbogatszy w skarby w tym czasie oraz zawierający proporcjonalnie najwięcej wyposażonych w metale grobów (ryc.1 i 2), a także i to, że tylko w skarbach tutejszych występuje surowiec do produkcji brązów (zest.2).

Uchwytne w skarbach garnitury (ryc.17) tworzone są również z form lokalnych (ryc.5 i 9), przy czym naszyjniki kołnierzowate stanowią w tym czasie jedną z najpopularniejszych ozdób znaną z garniturów z grobów kobiecych kręgu nordyjskiego w szerokim rozumieniu tego pojęcia (Laux 1971, 142 n.). Przenikanie na ten teren metalowych wytworów pochodzenia południowego, a nawet znaczne upowszechnianie się niektórych ich typów, jak np. naramienniki spiralne z taśmy ze ślimacznicowatymi tarczками, nie musi być wyjaśniane w kategoriach przemowienia (lub przyjęcia) innej kultury. Omawiany teren leży przecież przy jednym z najważniejszych





Ryc. 19. Jednostki kulturowe II okresu epoki brązu

1 – grupa zachodniopomorska; 2 – kultura trzciniecka; 3 – kultura mogitowa

Kultureinheiten in der II. Periode der Bronzezeit

1 – westpommersche Gruppe, 2 – Trzciniec-Kultur, 3 – Hügelgräberkultur

ówczesnych szlaków przepływu brązu na północ (Lomborg 1959, 133) i mogły nim napływać także formy śląskie.

Charakterystyczne szpile KM nie występują na badanym terenie zbyt często (Gedl 1975, mapa 2; 1983, tabl. 43B i 44A). Groby z Pырzyc zawierają oprócz takich szpil także wytwory miejscowe i odbijają swym wyposażeniem od pochówków KM, trudno więc poprzeć cytowaną opinię o enklawie KM w tym regionie. Przeciż na tym samym terenie występuje także obcy KM garnitur Kraski, i to nawet w grobie (ryc.17). Mapy znalezisk (Gedl 1975,

mapa 1) wykazują wyraźne oddzielenie tego rejonu od skupiska śląsko-wielkopolskiego. Wydaje się przede wszystkim, że można wyodrębnić tu osobną jednostkę kulturową pokrewną meklemburskiej (Schubart 1972, 69 n.), poznaną na razie bardzo słabo, i zaproponować dla niej nazwę: „grupa zachodniopomorska”.

O tym, że nie jest to jakaś sztucznie stworzona całość, świadczy fakt, że elementy tej grupy zachodniopomorskiej trwają jeszcze w środkowej epoce brązu. Zaznacza się ciągłość użytkowania cmentarzysk (Brzeźniak, Wartin) oraz tradycji pochówków



szkieletowych (Kostrzewski 1958, 41). Nieliczne formy naczyń miejscowego pochodzenia (por. np. Kostrzewski 1958, ryc.9:5 i 10:2; Ostoja-Zagórski 1970, ryc.7a, c) współwystępują jeszcze z ceramiką łużycką. Być może należą tu i niektóre naczynia o niezbyt pewnym datowaniu (Wołągiewicz 1961, tabl. X 1). O trwaniu w głąb środkowej epoki brązu rozmaitych ozdób metalowych już mówiono, dodać tu jeszcze można naszyjniki kołnierzwate (Dorka 1939, tabl. 31), a także kolie czy diademy (Kersten 1958, nr. 490, 637, 693, 729, 748 i 882), występujące niekiedy w zestawach, stanowiących repliki garniturów znanych z II okresu. Ten lokalny charakter zestawu zabytków metalowych z Pomorza zaznacza się zupełnie wyraźnie mimo postępującej unifikacji tutejszych wytworów w ramach kultury łużyckiej. Niewątpliwie więc występuje tu wówczas proces „zmiennej kontynuacji” (Lüning 1976, 176 n.), świadczący o sile miejscowej tradycji, zwłaszcza metalurgicznej.

Grupę zachodniopomorską można wyróżnić na podstawie nie tylko odrębności ceramiki czy przedmiotów metalowych, lecz również garniturów ze skarbów (ryc.17) i cech swoistych wyposażenia grobów. Nie wiadomo, czy wyznaczony obecnie jej zasięg (ryc.19) można uznać za ostateczny, czy też za rezultat luk w znajomości materiału z innych części Pomorza. Dane o zbliżonej do KT ceramice wskazują jednak, że w każdym razie nie obejmuje ona całego Pomorza. Powstaje pytanie, czy owa dostrzegalna odrębność stroju może być interpretowana jako wyraz jakiejś odrębności organizacyjnej czy etnicznej danego regionu, słowem – czy odrębność kulturowa nie stanowi w tym wypadku odbicia realnie istniejących niegdyś struktur międzyludzkich? Wydaje się, że jest to dość prawdopodobne tak przez analogię do innych obszarów (Wüstemann 1978), jak i położenie przy ważnym punkcie przeładunkowym dużego szlaku komunikacyjnego, co również wymagało istnienia jakichś struktur organizacyjnych. Wyodrębnienie tej grupy stało się możliwe dzięki obfitości przedmiotów metalowych, będącej przecież następstwem oddziaływania tego szlaku.

Inaczej przedstawia się sprawa z KT, zajmującą największą część naszego kraju (ryc.19), a ku zachodowi sięgającą dolnej Noteci oraz międzyrzecza Warty i Proсны. Niewątpliwie jej elementy sięgają jeszcze dużo dalej ku Odrze, będą one jednak omawiane osobno. Tylko w zachodniej jej części odkryto dotychczas przedmioty metalowe w grobach (ryc.1), a i skarby też się tu skupiają (ryc.2). W porównaniu z poprzednio omawianą grupą występuje tu niewspółmiernie mniej zespołów z metalami, stąd i wniosek są słabiej ugruntowane.

W rytuale pogrzebowym uwagę zwraca znaczny odsetek grobów zbiorowych, nieraz bardzo rozbudowanych. Wyraźnie obficiej wyposażano groby szkieletowe. O ile ceramika występuje w pochówkach często, to przedmioty metalowe w niewielkiej ilości i rzadko. Zarówno formy naczyń KT, jak i ich ornamentyka, a także technologia doczekały się kilku zbiorowych opracowań, wystarczających do ustalenia specyficznych cech materiału. Wytyczenie jednak zasięgu tej kultury napotyka ciągle trudności spowodowane przenikaniem poszczególnych form na obszary odległe od regionu ich zwartego występowania. Pomimo pewnych różnic regionalnych ceramika KT wykazuje już daleko posuniętą unifikację. Natomiast zestaw form metalowych nie jest przydatny do wyróżniania omawianej kultury – jest on de facto tożsamy z inwentarzem kultury mogiłowej, tylko znacznie odeń uboższy.

Przegląd grobów wniósł nowe dane do tego zagadnienia. Sytuowanie szpil w grobach w sposób sugerujący spinanie całunu (ryc.12) jest niewątpliwie cechą wyróżniającą KT. Wyraźna skłonność do wyposażania grobów w szpile o główce rozklepanej i zwiniętej w uszko może być tu też wymieniona, podobnie jak przystrajanie głowy jednym lub kilku paciorkami czy zawieszkami przy braku wszelkich naszyjników w grobach.

Garniturów grobowych KT nie udało się wyróżnić, natomiast większość skarbów z garniturem Ludów Śląski skupia się na jej obszarze, a występują tu też garnitury Kraski (ryc.17), nieliczne, ale dostatecznie częste, aby zwrócić uwagę na pewną specyfikę przystroju na omawianym obszarze. Owa specyfika nie odbiła się w inwentarzach grobowych ze względu na nakazy rytuału pogrzebowego i mniejszy tutaj stopień upowszechnienia brązów.

Jeżeli chodzi o kontynuację omawianych zjawisk, to teza o związkach genetycznych kultur trzcinieckiej i łużyckiej ma już trwałe miejsce w literaturze. Materiały fazy przechodniej (łódzkiej) były już kilkakrotnie omawiane (Gardawski 1959, 135 n.; Wiklak 1963, 13 n.). Odrzucając oceny wyraźnie przesadne (Gardawski 1971b) przyjąć trzeba, że faza ta reprezentowana jest na części obszaru KT, położonego na zachód od Wisły. Na innych terenach zapewne to przejście przebiegało nieco inaczej. Istnieją już sygnały o ciągłości osad (Rachwaniec 1982, 65 n., ryc.2), ale nie udało się na razie przekonywająco wykazać kontynuowania trzcinieckich tradycji miejsc grzebania zmarłych. Natomiast cmentarzyska fazy przechodniej trwają niejednokrotnie jeszcze w czasach kultury łużyckiej. W fazie łódzkiej wyraźnie kontynuowana jest trzciniecka tradycja grobów szkieletowych, a także częstego zakładania grobów zbiorowych. Pochówki wyposażane są głównie w cera-



mikę, a rzadko w wytwory metalowe lub krzemienne. Niewątpliwa jest kontynuacja wzorców KT w zakresie form naczyń oraz przedmiotów metalowych, trwa też jeszcze nadal tradycja garnituru typu Ludów (Kostrzewski 1964, 27 n.), ale nie Kraski. I w tym więc wypadku mamy do czynienia z silnym wkładem miejscowej tradycji w kształtującą się kulturę łużycką.

Wschodni zasięg kultury mogiłowej wyznaczony tu został (ryc. 19) na zasadzie eliminacji strefy przemieszania. Niewątpliwie nie należą do niej cmentarzyska w Zbrojewsku i Opatowie, choć uprzednio tak je tu próbowano zaszeregować. Można przyjąć, że KM zajmuje tereny znacznej części Śląska oraz niewielką część Wielkopolski, będąc oddzielona od KT bądź wyraźną pustką osadniczą, bądź ową strefą przemieszania.

Rytuał pogrzebowy preferuje pochówki szkieletowe, płaskie i kurhanowe, przy małym udziale grobów zbiorowych. Ceramika poznana jest słabo, jednak nawet ten ubogi materiał wyodrębnia się szeregiem form. Silnie wybija się miejscowa metalurgia, manifestująca lokalną produkcję występowaniem rozmaitych form, przede wszystkim szpil (Gedl 1975, 81 n.). Brak na razie form odlewniczych mógłby być tłumaczony hipotezą, mówiącą o używaniu już wówczas masy formierskiej (Goldmann 1981). Jak już powiedziano, inwentarze nie były jednak dobierane tylko spośród form miejscowej produkcji. Cechami charakterystycznymi wyposażania pochówków KM jest stosunkowo obfite zaopatrywanie ich w przedmioty metalowe, a ubogie w ceramikę, wyraźna popularność kolii, a także szpil umieszczanych w sposób odmienny od grobów KT. Garnitur Opatów występuje głównie na tym terenie, ale pamiętać trzeba, że ilość zespołów zawierających taki zestaw jest w ogóle mała (ryc.18). Być może różnicowano inwentarze grobów mężczyzn i kobiet.

Badane materiały nie dostarczają podstaw do podzielenia tej kultury na mniejsze jednostki bądź choćby zweryfikowania już proponowanych podziałów. Zbyt mała ilość danych nie pozwala wykorzystać w tym celu ani analizy ceramiki, ani innych elementów kulturowych. Zaznaczające się skupiska osadnicze (Gedl 1975, mapa 1) nie wyróżniają się na razie odrębnością zabytków. Występowanie grobów ciepłopalnych ze szpilami o główce wątorowatej (ryc.13) sygnalizuje możliwość przeprowadzenia w przyszłości jakichś podziałów KM, co jeszcze nie jest realne.

Kontynuacja kultury mogiłowej poprzez rozwinięcie się z niej kultury łużyckiej jest od dawna podkreślana w literaturze, ale perturbacje z wyróżnianiem ceramiki KM powodowały znaczne różnice zdań co do przebiegu przejścia od jednej kultury do drugiej. Okazuje się, że istnieje ciągłość rozwoju

form, a nawet techniki odcisków tekstylnych (Gedl 1975, 64 n.). Ta ciągłość zaznacza się też wyraźnie w kontynuowaniu tradycji miejsc pochówku, a także dalszym trwaniu pochówków szkieletowych oraz zwyczaju sypania kurhanów (Gedl 1975, 64; 1978, 280). Trwa użytkowanie tych samych stref zasiedlenia, a brak możliwości porównywania osad próbuje się tłumaczyć odmiennością ich charakteru ze względu na różnice gospodarki (Gediga 1977, 11 n.). Wiele form metalowych KM to formy długotrwałe, spotykane w grobach fazy przejściowej (zresztą bardzo słabo poznanej), a także kultury łużyckiej (Gedl 1975, 24 n.). Zaobserwować też można wyposażanie wczesnych grobów łużyckich z tego terenu w diademy (Richthofen 1926, 69 n.), sztylety (Gedl 1980, 60 n.), długie szpile (Richthofen 1926, 156) oraz rozmaite kolie (Kleemann 1977, 238; Gedl 1978, 285). Dodać należy, że garnitur Opatów stwierdzono także we wczesnym grobie łużyckim (Gedl 1970, pl.147). Mimo więc trudności z wyróżnieniem na badanym terenie fazy przejściowej proces kontynuacji zaznacza się tu najlepiej. Wyraża się to ciągłością reguł wyposażania zmarłych, a także trwaniem rozmaitych wytworów, co obserwowane jest na używanych bez przerwy cmentarzyskach.

Najtrudniej scharakteryzować sytuację w strefie przejściowej trzciniecko-mogiłowej, ciągle żywo dyskusowaną. Strefę tę wytyczono nieco inaczej, niż czyniono to uprzednio na podstawie samej ceramiki, korygując jej zasięg wedle wyników analizy wyposażania pochówków (ryc.19). O dyskusji nad określeniem ceramiki tego regionu była już mowa. Stan faktyczny najkrócej scharakteryzować można przypominając, że w tym samym kurhanie (Obrót, kh. 16) w jednym grobie wystąpiło naczynie typowe dla KM, a w drugim – dla KT. Na tymże stanowisku stwierdzono umieszczanie szpili na piersiach zmarłego, ale jednocześnie najpospolitsze są na nim (i w ogóle w strefie przemieszania) szpile z główką rozklepaną i zwiniętą w uszko (ryc.13). Pochówki tej strefy są zresztą wyraźnie wyposażane w mniejszą niż KM liczbę przedmiotów metalowych. Cechą lokalną jest występowanie tylko w rejonie Kujaw szpil z główką półkulistą (ryc.13), stanowiących jeden z wytworów tamtejszego ośrodka metalurgicznego (Dąbrowski 1977, 208 n.). Częste są też tutaj szpile tulejkowate (ryc.13). Nie dziwi występowanie kolii i broni tylko w grobach odkrywanych w pobliżu granicy z KM (ryc.4 i 8).

Inwentarze grobowe z garniturem Opatów sięgają aż na Kujawy (ryc.18), co można traktować jako kolejny dowód podobieństwa różnych elementów KM i strefy przemieszania. Zważywszy jednak, że może chodzi tu o przysrój kobiecej, nie można całkowicie wykluczyć interpretowania tych pochówków jako ko-

lejnego dowodu przekazywania kobiet między poszczególnymi grupami na duże odległości (por. np. Laux 1971, 147 n.; Kubach 1974, 36). Natomiast w garniturach skarbów zaznacza się łączność z KT poprzez garnitur Kraski, odkryty także w gr. 2 z Wojdala (ryc.17).

Istotne jest, że na tym właśnie terenie brak na razie stanowisk łączących omawiane materiały z zespołami łużyckimi — nie wyróżniono dotychczas żadnej fazy przechodniej. Brak też przekonywających dowodów ciągłości używania cmentarzy czy stabilności osad. Słowem, jest to sytuacja inna niż we wszystkich dotąd opisywanych wypadkach.

Zreferowane obserwacje potwierdzają stan rzeczy dotychczas rozpatrywany głównie na podstawie ceramiki, tj. silne przemieszanie elementów typowych dla obu wchodzących w grę kultur. Nie dziwią spory na temat przypisania całego, czy też części tego regionu którejs z nich, natomiast powstaje pytanie, czy przedmiot sporu został poprawnie sformułowany. Być może wpływy obu sąsiadujących kultur były tu na tyle silne, że ukształtowały swoiste cechy tej strefy przemieszania. Cechy te pojedynczo można wiązać z jedną lub drugą kulturą, natomiast ich zestaw tworzy całość niepowtarzalną ani w KM, ani w KT choć nie wyodrębniony wyraźnie od żadnej z nich. O podobnym pojmowaniu tej strefy (Gediga 1978, 163) mowa już była uprzednio. Jest to chyba wersja najlepiej tłumacząca rozpoznany stan faktyczny. Takie strefy przemieszania istnieją na wschodnim pograniczu KT (Dąbrowski 1972, 81 n., ryc.1), a grupy o mieszanym charakterze obserwuje się i w rejonie oddziaływania kultur mogiłowych (Bouzek 1962, 196 n.; Ziegert 1963, 37 n.). Ich istnienie pozwala uznać, że przedstawiony tu sposób traktowania strefy przemieszania trzciniecko-mogi-

lowej jest tylko rozpoznaniem sytuacji stwierdzanej niejednokrotnie, a więc nie nadzwyczajnej.

O pozostałych obszarach naszego kraju powiedzieć na razie prawie nie można — bardzo słabe ich zbadanie uniemożliwia próby rozpatrywania tamtejszej sytuacji kulturowej. Wstrzymać się więc należy z włączaniem ich do ogólniejszych rozważań. Zresztą w ogóle stopień poznania materiałów II ok. ep. brązu z całej Polski jest jeszcze tego rodzaju, że dyskusje toczą się dalej nad podstawową klasyfikacją materiału.

Wydaje się, że analizowany materiał umożliwił jednak częściowe przynajmniej odpowiedzenie na trzy przytoczone we Wprowadzeniu pytania. Określono niektóre różnice w funkcji poszczególnych ozdób, stwierdzono, że przystroj wiąże się z określonymi grupami ludzkimi, wyodrębniającymi się nie tylko regionalnie, lecz także według zróżnicowania społecznego, a zapewne także wedle płci, przy trwałości niektórych zasad wyposażania zmarłych. Zarysowały się też pewne zasady doboru inwentarzy grobowych, ograniczające wprawdzie możliwość poznania (i tak skąpego) materiału, ale odzwierciedlające wierzenia ówczesnych ludzi. Zastosowana metoda pozwoliła więc na pewną weryfikację dotychczasowych ustaleń oraz na uściślenie podziału kulturowego naszych materiałów, okazując się przydatną zwłaszcza na bogatym w brązy Pomorzu. W miarę przyrostu materiałów może ona pozwolić na dalsze uściślenia oraz na wydzielanie mniejszych grup w obrębie badanych jednostek kulturowych wg reguł bardziej etnograficznych niż archeologicznych. W ten sposób uzyskalibyśmy nowe perspektywy interpretowania materiałów, rokujące duże możliwości, choć na razie pozostające w pewnej mierze jeszcze w strefie nadziei.

Warszawa, październik 1983

## WYKAZ 1

### GROBY WYPOSAŻONE W PRZEDMIOTY METALOWE

1. Alt-Glietzen, Kr. Bad Freienwalde, kurhan (B), BOHM 1935, s. 56.
2. Balczewo, gm. Inowrocław, woj. Bydgoszcz, gr. 3 (A), SCHULTZE 1917, s. 257.
3. Bieńkowice, gm. Krzyżanowice, woj. Katowice, gr. 1 (B), GEDL 1963, s. 26 n.
4. Bocheniec, gm. Małogoszcz, woj. Kielce, a. gr. 114 (zbiorowy), MATOGA 1980.  
b. gr. 118 (zbiorowy), MATOGA 1982.
5. Bogusławice, gm. Oleśnica, woj. Wrocław, grób (A), NOWOTHNIG 1938, s. 214 n.
6. Brzeźniak, gm. Węgorzyno, woj. Szczecin, gr. 19 (B), WOŁĄGIEWICZ 1961, s. 37 n.
7. Brzyków, gm. Trzebnica, woj. Wrocław, grób (A), NOWOTHNIG 1938, s. 223 n.
8. Chachalnia, gm. Zduny, woj. Kalisz, grób (B), Z. DURCZEWSKI 1933, s. 220.
9. Dalborowice, gm. Dziadowa Kłoda, woj. Kalisz, grób (B), NOWOTHNIG 1938, s. 216.
10. Damianowice, gm. Sobótka, woj. Wrocław, grób (A), RICHTHOFEN 1926, s. 100 n.
11. Drawno, gm. loco, woj. Gorzów, grób (B), BOHM 1935, s. 112.
12. Drzenin, gm. Gryfino, woj. Szczecin, grób (zbiorowy), KERSTEN 1958, nr 599.
13. Forst, Kr. loco, kurhan (B), BOHM 1935, s. 112.
14. Głuszyna, gm. Namysłów, woj. Opole, grób (A), GEDL 1975, s. 107.
15. Gubin, gm. loco, woj. Zielona Góra, grób (B), BOHM 1935, s. 35 n.



16. Guzowice, gm. Cieszków, woj. Wrocław, grób (A), NOWOTHNIG 1938, s. 224 n.
17. Hněvošice, okr. Opava, kh I (A), KRÁL 1961, s. 107 n.
18. Iwanowice, gm. loco, woj. Kraków, gr. 11/64 (A), GAJEWSKI 1969, pl. 130.
19. Jagoszowice, gm. Prusice, woj. Wrocław, kurhan (B), GEDL 1983, s. 59.
20. Januszewo, gm. Środa Wielkopolska, woj. Poznań, grób (B), GEDL 1975, s. 109.
21. Jordanów Śląski, gm. Łagiewniki, woj. Wrocław,
  - a. grób (A), SEGER 1909, s. 57.
  - b. gr. A (B), RICHTHOFEN 1926, s. 141.
  - c. gr. B (B), SEGER 1909, s. 56 n.
  - d. gr. D (B), TACKENBERG 1927, s. 14 n.
22. Kietrz, gm. loco, woj. Opole,
  - a. gr. 934 (A), GEDL 1968, s. 145.
  - b. gr. 1143 (A), GEDL 1968, s. 145 n.
  - c. gr. 1734 (A), GEDL 1979, s. 16 n.
23. Kleszczewo, gm. Osieczna, woj. Leszno,
  - a. gr. 1 (B) ZAKRZEWSKI 1900, s. 191.
  - b. gr. 2 (B), ZAKRZEWSKI 1900, s. 191.
  - c. gr. 3 (B), ZAKRZEWSKI 1900, s. 191 n.
  - d. bruk (C), ZAKRZEWSKI 1900, s. 190.
24. Kolešno, gm. Drawsko Pomorskie, woj. Koszalin, grób (B), KERSTEN 1958, nr 773.
25. Kosin, gm. Annapol, woj. Tarnobrzeg, grób (zbiorowy), CHOMENTOWSKA 1964, s. 237 n.
26. Krotoszyn, gm. loco, woj. Kalisz, kh 35 (A), KOSTRZEWSKI 1924, s. 268 n.
27. Kruszyniec, gm. Góra, woj. Leszno,
  - a. gr. 1 (zbiorowy), TACKENBERG 1927, s. 16 n.
  - b. gr. 2 (zbiorowy), TACKENBERG 1927, s. 18 n.
28. Krzelów, gm. Wińsko, woj. Wrocław, grób (B), RICHTHOFEN 1926, s. 44 n.
29. Krzydlina Mała, gm. Wołów, woj. Wrocław (C), RICHTHOFEN 1926, s. 58 n.
30. Kukulowo, gm. Kamień Pomorski, woj. Szczecin, grób (A), KERSTEN 1958, nr 733.
31. Kurów, gm. Wiązów, woj. Wrocław, grób (A), GEDL 1975, s. 114.
32. Legnica
  - a. grób (B), HOFFMANN 1940, s. 10 n.
  - b. (C), RICHTHOFEN 1926, s. 126.
33. Lipki Małe, gm. Lipki Wielkie, woj. Gorzów, kurhan (A), BOHM 1935, s. 52.
34. Łagiewniki, gm. loco, woj. Wrocław, gr. 1 (A), RICHTHOFEN 1926, s. 46 n.
35. Łubna, gm. Błaszki, woj. Sieradz,
  - a. kh 1 (A), ZAKRZEWSKI 1924, s. 277 n.
  - b. kh 2 (A), ZAKRZEWSKI 1924, s. 278 n.
  - c. kh 4 (A), GARDAWSKI 1951, s. 11 n.
  - d. kh 6, gr. 2, (A), GARDAWSKI 1951, s. 14 n.
  - e. kh 7, grób (zbiorowy), GARDAWSKI 1951, s. 16.
  - f. kh 9 gr. 1 (A), GARDAWSKI 1951, s. 18 n.
  - g. kh 13 (B), GARDAWSKI 1951, s. 21 n.
  - h. kh 14 (B), GARDAWSKI 1951, s. 22.
  - i. kh 20, grób (zbiorowy), GARDAWSKI 1951, s. 24 n.
  - j. kh 23, gr. 2 (A), GARDAWSKI 1951, s. 26 n.
  - k. kh 25, grób (zbiorowy), GARDAWSKI 1951, s. 29 n.
36. Marcinkowice, gm. Oława, woj. Wrocław,
  - a. gr. 1 (A), HOFFMANN 1941, s. 17.
  - b. gr. 2 (B), HOFFMANN 1941, s. 17 n.
  - c. gr. 3 (A), GEDL 1975, s. 22 n.
37. Masłów, gm. Trzebnica, woj. Wrocław,
  - a. gr. 1 (zbiorowy), SEGER 1912, s. 8 n.
  - b. gr. 2 (B), SEGER 1912, s. 9 n.
  - c. gr. 3 (B), SEGER 1912, s. 10 n.
  - d. gr. 4 (zbiorowy), SEGER 1912, s. 11 n.
38. Mękarzowice, gm. Czarnocin, woj. Kielce, grób (B), GAJEWSKI 1963, s. 99 n.
39. Miernow, gm. Złota, woj. Kielce, kh. I, gr. 1 (zbiorowy), A. KEMPISTY 1967, s. 158 n.
40. Mikowice, gm. Namysłów, woj. Opole, kh. I (A), GEDL 1975, s. 47 n.
41. Miłocice, gm. Laskowice Oławskie, woj. Wrocław, grób (B), RICHTHOFEN 1926, s. 142.
42. Mirosławice, gm. Strzelno, woj. Bydgoszcz, grób (B), GEDL 1975, s. 117.
43. Modzurów, gm. Rudnik, woj. Katowice, grób (B), RICHTHOFEN 1926, s. 155.
44. Mogilno, gm. loco, woj. Bydgoszcz, grób (zbiorowy), SCHULTZE 1917, s. 259 n.
45. Namysłów, gm. loco, woj. Opole, grób (B), MERTINS 1896, s. 326 n.
46. Niezabyszewo, gm. Bytów, woj. Słupsk, grób (B), KERSTEN 1958, nr 929.
47. Nowa Jabłonna, gm. Niegostawice, woj. Zielona Góra, grób (B), GEDL 1980, s. 47.
48. Obrót, gm. Bierutów, woj. Wrocław,
  - a. kh 1, gr. 1 (B), RICHTHOFEN 1926, s. 144.
  - b. kh 2 (B), RICHTHOFEN 1926, s. 144.
  - c. kh 3 (B), RICHTHOFEN 1926, s. 144.
  - d. kh 7 (B), RICHTHOFEN 1926, s. 144.
  - e. kh 8, gr. 2 (B), RICHTHOFEN 1926, s. 144.
  - f. kh 10 (B), RICHTHOFEN 1926, s. 144.
  - g. kh 14 (A), RICHTHOFEN 1926, s. 145.
  - h. kh 16, gr. 1 (A), RICHTHOFEN 1926, s. 145.
  - i. kh 16, gr. 2 (A), RICHTHOFEN 1926, s. 145 i n.
49. Okalew, gm. Ostrówek, woj. Sieradz,
  - a. kh 8, gr. 2 (A), ABRAMEK 1971, s. 74.
  - b. kh 10, gr. 1 (A), ABRAMEK 1971, s. 75.
  - c. kh 10, gr. 2 (A), ABRAMEK 1971, s. 75.
50. Opatów, gm. loco, woj. Częstochowa,
  - a. gr. 607 (A), GEDL 1975, s. 119.
  - b. gr. 626 (A), GEDL 1975, s. 35.
  - c. gr. 784 (A), GEDL 1975, s. 119.
  - d. gr. 851 (A), GEDL 1970, pl. 149.
  - e. gr. 859 (A), GEDL 1970, pl. 150.
  - f. gr. 1118 (A), GODŁOWSKI 1973, s. 39.
51. Pawłów Trzebnicki, gm. Prusice, woj. Wrocław,
  - a. grób (B), NOWOTHNIG 1938, s. 215 n.
  - b. grób (B), RICHTHOFEN 1926, s. 152.
52. Pątnówek, gm. Kunice, woj. Legnica, grób (A), RICHTHOFEN 1926, s. 22 n.
53. Piekary, gm. Udanin, woj. Legnica, grób (B), RICHTHOFEN 1926, s. 148 n.
54. Poniec, gm. loco, woj. Leszno, grób (A), SCHULTZE 1917, s. 261 n.
55. Prawocin, gm. Święta Katarzyna, woj. Wrocław (C), MAKSYMOWICZ 1977.
56. Pruszcz Gdański, gm. loco, woj. Gdańsk,
  - a. grób (A), ŠTURMS 1936, s. 84.
  - b. grób (A), ŠTURMS 1936, s. 95.
57. Pudliszki, gm. Krobia, woj. Leszno,
  - a. gr. 1 (B), KOWIAŃSKA-PIASZYKOWA 1966, s. 88.
  - b. gr. 7A (zbiorowy), KOWIAŃSKA-PIASZYKOWA 1966, s. 90 n.
  - c. gr. 17A (B), KOWIAŃSKA-PIASZYKOWA 1966, s. 98.
  - d. gr. 17B (B), KOWIAŃSKA-PIASZYKOWA 1966, s. 98.
  - e. gr. 18A (A), KOWIAŃSKA-PIASZYKOWA 1966, s. 100 n.
  - f. gr. 18B (A), KOWIAŃSKA-PIASZYKOWA 1966, s. 101.
  - g. gr. 18D (A), KOWIAŃSKA-PIASZYKOWA 1966, s. 102.
58. Pyrzyce, gm. loco, woj. Szczecin,

- a. gr. A (B), KERSTEN 1958, nr 663.
- b. gr. B (B), KERSTEN 1958, nr 664.
- c. gr. C (B), KERSTEN 1958, nr 665.
- d. gr. E (B) KERSTEN 1958, nr 667.
59. Schmiedeberg, Kr. Angermünde, grób (B), BOHM 1935, s. 110.
60. Schwennenz, Kr. Pasewalk, grób (A), KERSTEN 1958, nr 494.
61. Siechnice, gm. Święta Katarzyna, woj. Wrocław, grób (A), RICHTHOFEN 1926, s. 84 n.
62. Siecieborzyce, gm. Szprotawa, woj. Zielona Góra, kurhan (B), RICHTHOFEN 1926, s. 60 n.
63. Siemianice, gm. Oborniki Śląskie, woj. Wrocław, kh 1 (B), RICHTHOFEN 1926, s. 152.
64. Siodłonie, gm. Główny, woj. Słupsk, kurhan (B), KERSTEN 1958, nr 914.
65. Skarbimierzyce, gm. Dobra Szczecińska, woj. Szczecin, grób (A), KERSTEN 1958, nr 498.
66. Skoroszów, gm. Trzebnica, woj. Wrocław, kh 2 (B), RICHTHOFEN 1926, s. 150.
67. Smoszew, gm. Krotoszyn, woj. Kalisz,
  - a. kh 1 (B), KOSTRZEWSKI 1924, s. 262 n.
  - b. kh 8 (B), KOSTRZEWSKI 1924, s. 265 n.
  - c. kh 18 (B), KOSIŃSKI 1977, s. 79.
68. Stanomin, gm. Dąbrowa Biskupia, woj. Bydgoszcz, grób (B), GEDL 1975, s. 127.
69. Stanowice, gm. Oława, woj. Wrocław, grób (B), RICHTHOFEN 1926, s. 146.
70. Staszowice, gm. Wińsko, woj. Wrocław, grób (B), GEDL 1983, s. 68 n.
71. Sterławki Wielkie, gm. Ryn, woj. Suwałki, kurhan (B), ŚTURMS 1936, s. 40 n.
72. Strugi, gm. Wierzcholas, woj. Sieradz, kh 2 (zbiorowy), WÓJCIKOWA, MAKIEWICZ 1969, s. 77 n.
73. Szelejewo, gm. Gąsawa, woj. Bydgoszcz, grób (A), MACIEJEWSKI 1962, s. 282.
74. Trzebiatów, gm. loco, woj. Szczecin, kh (B), KERSTEN 1958, nr 746.
75. Trzęsów, gm. Grębocice, woj. Legnica, grób (B), KACZKOWSKI 1972, s. 440 n.
76. Wartin, Kr. Angermünde,
  - a. kh 20, grób szkieletowy (A), EGGERS 1969, s. 44.
  - b. kh 22, (B) EGGERS 1969, s. 45.
77. Werbig, Kr. Seelow, kurhan (B), BOHM 1935, s. 55 n.
78. Węgrzce, gm. Wińsko, woj. Wrocław, grób (B), RICHTHOFEN 1926, s. 154.
79. Wiechowice, gm. Branice, woj. Opole, grób (B), GEDL 1963, s. 41.
80. Wielka Lipa, gm. Oborniki Śląskie, woj. Wrocław, kurhan, grób centralny (A), RICHTHOFEN 1926, s. 152 n.
81. Wiktorowo, gm. Kostrzyń, woj. Poznań (C), GEDL 1975, s. 132.
82. Wilmersdorf, Kr. Beeskow (B), BOHM 1935, s. 54.
83. Wojdał, gm. Pakość, woj. Bydgoszcz,
  - a. gr. 1 (A), SCHULTZE 1917, s. 248.
  - b. gr. 2 (A), SCHULTZE 1917, s. 249 n.
84. Wolice, gm. Barcin, woj. Bydgoszcz, grób (A), GEDL 1975, s. 133.
85. Woskowice Małe, gm. Namysłów, woj. Opole, grób (A), RICHTHOFEN 1926, s. 60 n.
86. Wymysłowo, gm. Krobia, woj. Leszno, skupisko (C), JASNOSZ 1975, s. 89 n.
87. Wysiedle, gm. Łobez, woj. Szczecin, grób (B), KERSTEN 1958, nr 769.
88. Zbrojewsko, gm. Lipie, woj. Częstochowa,
  - a. gr. 16 (A), GEDL 1966, s. 95 n.
  - b. gr. 22 (A), GEDL 1966, s. 97.
  - c. gr. 96 (A), GEDL 1971, s. 148.
  - d. gr. 336 (A), GEDL 1972, s. 307.
  - e. gr. 455 (A), GEDL 1975, s. 37.
  - f. gr. 485 (A), GEDL 1975, s. 34.
89. Złota, gm. Samborzec, woj. Tarnobrzeg, grób (B), NOSEK 1948, s. 114.
90. Żerniki Górne, gm. Busko-Zdrój, woj. Kielce, kurhan,
  - a. gr. 5 (zbiorowy), A. KEMPISTY 1978, s. 167 n.
  - b. gr. 12 (zbiorowy), A. KEMPISTY 1978, s. 169 n.
  - c. gr. 71 (zbiorowy), A. KEMPISTY 1978, s. 186 n.
  - d. gr. 73 (zbiorowy), A. KEMPISTY 1978, s. 198 n.
  - e. gr. 98 (zbiorowy), A. KEMPISTY 1978, s. 203 n.
  - f. gr. 99 (zbiorowy), A. KEMPISTY 1978, s. 206 n.

## WYKAZ 2

### a. SKARBY ZAWIERAJĄCE OZDOBY

1. Angermünde, BOHM 1935, s. 39 n.
2. Babin, gm. Bielice, woj. Szczecin, DORKA 1939, s. 119.
3. Będlewo, gm. Stęszew, woj. Poznań, GEDL 1975, s. 101.
4. Blankenburg, Kr. Angermünde, BOHM 1935, s. 62 n.
5. Bonin, gm. Łobez, woj. Szczecin, KERSTEN 1958, nr 758.
6. Bölkendorf, Kr. Angermünde, BOHM 1935, s. 54 n.
7. Bydgoszcz-Czersko Polskie, SCHULTZE 1917, s. 265.
8. Czarnówko, gm. Widuchowa, woj. Szczecin, KERSTEN 1958, nr 593.
9. Czeszewo, gm. Golańcz, woj. Piła, DOBROGOWSKI 1939, s. 255 n.
10. Dąbrowa, gm. Lubsko, woj. Zielona Góra, BOHM 1935, s. 115.
11. Dąbrówno, gm. Potęgowo, woj. Słupsk, KERSTEN 1958, nr 884.
12. Dobra Szczecińska, gm. loco, woj. Szczecin, KERSTEN 1958, nr 460.
13. Dolice, gm. loco, woj. Szczecin, DORKA 1939, s. 130.
14. Domacyno, gm. Karlino, woj. Koszalin, KERSTEN 1958, nr 791.
15. Dratów, gm. Wilków, woj. Lublin, GARDAWSKI i WESOŁOWSKI 1956, s. 60 n.
16. Grobniki, gm. Głubczyce, woj. Opole, GEDL 1963, s. 29.
17. Grodnica, gm. Borek Wielkopolski, woj. Leszno, KOSTRZEWSKI 1917, s. 266 n.
18. Klęczany, gm. Sędziszów Małopolski, woj. Rzeszów, KRAUSS 1968, s. 167 n.
19. Koblenz-Mariantal, Kr. Uckermünde, KERSTEN 1958, nr 426.
20. Kondratowice, gm. Łągiewniki, woj. Wrocław, SARNOWSKA 1971, s. 49 n.
21. Kościelec, gm. Pakość, woj. Bydgoszcz, GEDL 1975, s. 112.
22. Kraski, gm. Dąbie, woj. Konin, ZĄBKIEWICZ-KOSZAŃSKA 1959, pl. 18.
23. Krzystkowice, gm. Nowogród Bobrzański, woj. Zielona Góra, BOHM 1935, s. 65 n.
24. Kurcewo, gm. Stargard, woj. Szczecin, DORKA 1939, s. 154 n.
25. Kuźnice, gm. Chocień, woj. Włocławek, KOSTRZEWSKI 1964, s. 45.
26. Legnica, HOFFMANN 1940, s. 9 n.
27. Lgów, gm. Żerków, woj. Kalisz, GRYGIEL 1977, s. 65 n.



28. Lipiany, gm. loco, woj. Szczecin, BOHM 1935, s. 115.
29. Ludów Śląski, gm. Borów, woj. Wrocław, RICHTHOFEN 1926, s. 81 i n.
30. Łąkowo, gm. Świdwin, woj. Koszalin, KERSTEN 1958, nr 779.
31. Łobez, gm. loco, woj. Szczecin, KERSTEN 1958, nr 760.
32. Miechowice, gm. Brześć Kujawski, woj. Włocławek, JAŻDŻEWSKI 1959, pl. 17.
33. Mielenko, gm. Gryfino, woj. Szczecin, KERSTEN 1958, nr 591.
34. Mielnica Duża, gm. Skulsk, woj. Konin, GEDL 1975, s. 117.
35. Mieszkowice, gm. loco, woj. Szczecin, BOHM 1935, s. 32 n.
36. Międzyzdroje, gm. Świnoujście, woj. Szczecin, KERSTEN 1958, nr 412.
37. Miłostaw, gm. loco, woj. Poznań, GEDL 1975, s. 117.
38. Mniszew, gm. Magnuszew, woj. Radom, GARDAWSKI 1959, s. 35.
39. Odolanów, gm. loco, woj. Kalisz, PIECZYŃSKI 1981, s. 21 n.
40. Rawa Mazowiecka, gm. loco, woj. Skierniewice, GARDAWSKI i WESOŁOWSKI 1956, s. 66 n.
41. Redzikowo, gm. Słupsk, woj. Słupsk, KERSTEN 1958, nr 898.
42. Rościęcino, gm. Kołobrzeg, woj. Koszalin, KERSTEN 1958, nr 801.
43. Rudna, gm. Wysoka, woj. Piła, SCHULTZE 1917, s. 263 n.
44. Sieroszów, gm. Ząbkowice Śląskie, woj. Wałbrzych, RICHTHOFEN 1926, s. 81 n.
45. Smogolice, gm. Stargard, woj. Szczecin, KERSTEN 1958, nr 695.
46. Stawiszycy, gm. Złota, woj. Kielce, DĄBROWSKI, OKULICZOWA 1962.
47. Steklno, gm. Gryfino, woj. Szczecin, KERSTEN 1958, nr 613.
48. Stolzenburg, Kr. Uckermünde, KERSTEN 1958, nr 438. Stolzenburg, Kr. Uckermünde, KERSTEN 1958, nr 439 (najprawdopodobniej ten sam zespół, co nr 48).
49. Stróżnino, gm. Polczyn-Zdrój, woj. Koszalin, KERSTEN 1958, nr 824.
50. Śliwniki, gm. Nowe Skalmierzyce, woj. Kalisz, KOSTRZEWSKI 1923, s. 255.
51. Turowo, gm. Lubraniec, woj. Włocławek, KOSTRZEWSKI 1964, s. 74.
52. Ubiedrze, gm. Bobolin, woj. Koszalin, KERSTEN 1958, nr 851.
53. Wawrzyńki, gm. Żnin, woj. Bydgoszcz, RAJEWSKI 1939.
54. Więclaw, gm. Brzeźno, woj. Koszalin, KERSTEN 1958, nr 788.
55. Witowice, gm. Wiązów, woj. Wrocław, RICHTHOFEN 1926, s. 146.
56. Żyrardów, gm. loco, woj. Skierniewice, RAJEWSKI 1971, pl. 165.

#### b. ZNALEZISKA PAR NARAMIENNIKÓW ZE SPIRALNYMI TARCZKAMI

57. Baumgarten, Kr. Prenzlau, BOHM 1935, s. 134.
58. Dąbrowa-Radliczyce, gm. Szczytniki, woj. Kalisz, ANTONIEWICZ 1935, s. 157.
59. Dobra Szczecińska, gm. loco, woj. Szczecin, KERSTEN 1958, nr 462.
60. Dobrodzień, gm. loco, woj. Częstochowa, RICHTHOFEN 1926, s. 156.
61. Jastrzębie, gm. Rudnik, woj. Katowice, RICHTHOFEN 1926, s. 88 n.
62. Kaliska, gm. Wilczyn, woj. Konin, KURNATOWSKI 1966, s. 140 n.
63. Kościelna Wieś, gm. Osięciny, woj. Włocławek, KUSZEWSKI 1961.
64. Kowalewko, gm. Oborniki, woj. Poznań, KURNATOWSKI 1966, s. 145.
65. Lutomek, gm. Sieraków, woj. Poznań, KURNATOWSKI 1966, s. 149 n.
66. Makowice, gm. Skoroszyce, woj. Opole, RICHTHOFEN 1926, s. 155.
67. Mołdawin, gm. Radowo Małe, woj. Szczecin, KERSTEN 1958, nr 757.
68. Naclaw, gm. Polanów, woj. Koszalin, KERSTEN 1958, nr 364.
69. Objezierze, gm. Oborniki, woj. Poznań, GEDL 1975, s. 119.
70. Piastów, gm. Jedlińsk, woj. Radom, KOSTRZEWSKI 1964, s. 53.
71. Radom-Karsk, KOSTRZEWSKI 1964, s. 58.
72. Schwennenz, Kr. Pasewalk, KERSTEN 1958, nr 496.
73. Storkowo, gm. Ińsko, woj. Szczecin, KERSTEN 1958, nr 692.
74. Strzeczewko, gm. Kamień Pomorski, woj. Szczecin, KERSTEN 1958, nr 737.
75. Trzebnica, gm. loco, woj. Wrocław, RICHTHOFEN 1926, s. 153.
76. Węgorzyno, gm. loco, woj. Szczecin, KERSTEN 1958, nr 768.
77. Witoldzin, gm. Szamotuły, woj. Poznań, KURNATOWSKI 1966, s. 179.
78. Żelewo, gm. Stare Czarnowo, woj. Szczecin, KERSTEN 1958, nr 608.

#### BIBLIOGRAFIA

##### Skróty

- AP — Archeologia Polski, Wrocław  
 FAP — Fontes Archaeologici Posnanienses, Poznań  
 Geneza — *Geneza kultury lużyckiej na terenie Nadodrza*, Wrocław  
 IA — Informator Archeologiczny, Warszawa  
 MA — Materiały Archeologiczne, Kraków  
 MS — Materiały Starożytne, Warszawa  
 PA — Przegląd Archeologiczny, Poznań, Wrocław  
 PBF — Prähistorische Bronzefunde, München  
 Południowa — *Południowa streża kultury lużyckiej i powiązania tej kultury z południem*, Kraków—Przemyśl  
 SAnt — Silesia Antiqua, Wrocław  
 SA — Sprawozdania Archeologiczne, Wrocław—Warszawa—Kraków  
 WA — Wiadomości Archeologiczne, Warszawa

##### Literatura

- ABRAMEK B.  
 1971 *Cmentarzysko kurhanowe kultury trzcinieckiej w Okalewie, pow. Wieluń. Sprawozdanie z badań za lata 1966–1968*. SA, XXIII, s. 67–77.
- ANTONIEWICZ W.  
 1935 *Zwei Bronzeverwahrnde aus Westpolen*, „Altschlesien”, V, s. 157–163.
- BENEŠ A.  
 1959 *K problemum mohylove kultury doby bronzove ve středních Čechach*, „Sbornik Narodního Musea v Praze”, XIII.
- BENKOVSKÁ-PIVOVAROVÁ Z.  
 1972 *Die Anfänge der Lausitzer Kultur in der Slowakei im Lichte der Grabfunde aus Martin*, „Slovenska Archeologia”, 20, s. 253–312.

- 1982 *K otázkám terminologie predlužickej kultury na Slovensku, na Morave, a v južnom Polsku*, [w:] *Poludniowa*, s. 135–151.
- BEREZANSKAJA S. S.  
1974 *Pustynka. Poselenie epochi bronzы na Dnepre*, Kiev.
- BERGMANN J.  
1968 *Ethnosozjologische Untersuchungen an Grab- und Hortfundgruppen der älteren Bronzezeit in Nordwestdeutschland*, „Germania”, t. 46, s. 224–240.  
1973–1974 *Zum Kulturkreis. Zur Denkweise in der Urgeschichtswissenschaft*, „Archäologische Informationen”, t. 2/3, s. 189–191.
- BLAJER W.  
1981 *Rzeszów*, IA, s. 46–47.  
1982 *Rzeszów*, IA, s. 53–55.
- BLAJER W., SZPUNAR A.  
1981 *O możliwościach wydzielenia horyzontów skarbów brązowych na obszarze Polski*, AP, XXXI, s. 295–320.
- BOHM W.  
1935 *Die ältere Bronzezeit in der Mark Brandenburg*, Berlin.
- BOUZEK J.  
1962 *K milavečské keramice na Plzeňsku*, „Archeologické Rozhledy”, XIV, s. 175–218.  
1969 *Zwei Hypothesen zu den Anfängen der Lausitzer Kultur*, [w:] *Beiträge zur Lausitzer Kultur*, Berlin, s. 25–29.
- BRUNN W. A., VON  
1968 *Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit*, „Römisch-Germanische Forschungen”, t. 29, Berlin.
- BUKOWSKI Z.  
1960 *Kilka uwag na temat funkcji niektórych ozdób guzikowatych kultury łużyckiej*, AP, V, s. 197–244.  
1980 *W sprawie wczesnych faz epoki brązu w południowej strefie Polski*, AP, XXV, s. 281–334.  
1981 *Europa od połowy II do połowy I tysiąclecia p.n.e.*, [w:] red. S. K. Kozłowski, *Kultury i ludy dawnej Europy*, Warszawa, s. 111–194.
- CABALSKA M.  
1961 *Stan badań nad II okresem brązu w Polsce*, *Zeszyty Naukowe UJ – Prace Archeologiczne*, z. 3, s. 17–37.
- CHOMENTOWSKA B.  
1964 *Masowy grób kultury trzcinieckiej w Kosinie, pow. Kraśnik*, „Światowit”, XXV, s. 237–252.
- CLARK G.  
1960 *Archaeology and Society*, wyd. IV, London.
- CNOTLIWY E.  
1966 *Powiat kamiński w starożytności*, Szczecin.
- COBLENZ W.  
1977 *Zu den Anfängen der Lausitzer Kultur im Süden der DDR*, [w:] *Geneza*, s. 79–96.
- ČUJANOVA-JILKOVA E.  
1970 *Mittelbronzezeitliche Hügelgräberfelder in Westböhmen*, „Archeologické Studijní Materialy”, t. 8, Praha.
- DĄBROWSKI J.  
1968 *Z problematyki wytwórczości metalurgicznej epoki brązu w północno-wschodniej Polsce i na terenach sąsiednich*, AP, XIII, s. 151–187.  
1972 *Powiązania ziem polskich z terenami wschodnimi w epoce brązu*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.  
1973 *Z problematyki stosunków społecznych ludności kultury łużyckiej*, AP, XVIII, s. 337–353.  
1977 *Oddziaływania śląsko-wielkopolskie na metalurgię kultury trzcinieckiej*, [w:] *Geneza*, s. 201–224.  
1982 *Metalurgia epoki brązu w północno-wschodniej Polsce*, „Pamiętnik Muzeum Miedzi”, I, s. 231–242.
- DĄBROWSKI J., OKULICZOWA Ł.  
1962 *Skarb brązowy ze Stawiszyc, pow. Pińczów*, WA, XXVIII, s. 243–250.
- DOBROGOWSKI T.  
1939 *Skarb z II okresu epoki brązowej z Czeszewa w pow. wągrowskim*, PA, VI, s. 255–257.
- DORKA G.  
1939 *Urgeschichte der Weizackerkreises Pyritz*, Szczecin.
- DURCZEWSKI D.  
1977 *Sprawozdanie z badań ratunkowych na osadzie z II okresu epoki brązu w Pudliszkach, woj. Leszno*, FAP, XXVI, s. 200–202.
- DURCZEWSKI Z.  
1933 *Powiat krotoszyński w czasach przedhistorycznych*, PA, IV, s. 208–224.
- EGGERS H. J.  
1959 *Einführung in die Vorgeschichte*, München.  
1969 *Das Gräberfeld von Wartin-Grünz, Kreis Randow*, [w:] *11 Beiheft zum Atlas der Urgeschichte*, Hamburg, s. 39–74.
- FEUSTEL R.  
1958 *Bronzezeitliche Hügelgräber im Gebiet von Schwarzburg (Südthüringen)*, Weimar.
- FOGEL J.  
1979 *Sily zbrojne ludności kultury łużyckiej w dorzeczu Odry i Wisły*, „Materiały Zachodniopomorskie”, XXV, s. 7–51.  
1981 *Broń ochronna i okazjonalna ludności kultury łużyckiej w dorzeczu Odry i Wisły*, AP, XXVI, s. 147–190.
- FURMANEK V.  
1973 *Bronzová industrie středodunajské mohylove kultury na Moravě*, „Slovenska Archeologia”, 21, s. 25–145i.
- GAJEWSKI L.  
1963 *Wykopaliska w Mękarzowicach, pow. Kazimierza Wielka, w 1961 roku*, SA, XV, s. 94–102.  
1969 [w:] „Inventaria Archaeologica – Pologne”, fasc. XXII.
- GANDERT F.  
1936 *Die bronzezeitlichen Hortfunde der Preussischen Oberlausitz*, „Altschlesien”, VI, s. 183–202.
- GARDAWSKI A.  
1951 *Niektóre zagadnienia kultury trzcinieckiej w świetle wykopalisk w miejscowości Lubna, pow. Sieradz*, WA, XVIII, s. 1–84.  
1959 *Plemiona kultury trzcinieckiej w Polsce*, MS, V, s. 7–189.  
1968 *Zagadnienie ciągłości osadniczej, kulturowej i etnicznej w międzyrzeczu Odry–Dniepru od II okresu epoki brązu do VI/VII wieku n.e.*, [w:] *I Międzynarodowy Kongres Archeologii Słowiańskiej*, I, Wrocław – Warszawa – Kraków, s. 215–240.  
1971a *Kultury środkowo-wschodniej Europy w starszej i środkowej epoce brązu (XVI–XII stulecie przed n.e.)*, „Studia i Materiały Lubelskie”, t. 4, s. 7–54.  
1971b *Zagadnienia fazy łódzkiej (przejściowej fazy między kulturą trzciniecką a wschodnią kulturą łużycką)*, AP, XVI, s. 151–166.
- GARDAWSKI A., WESOŁOWSKI K.  
1956 *Zagadnienia metalurgii kultury trzcinieckiej w świetle „skarbów” brązowych z Dratowa, pow. Puławy i Rawy Mazowieckiej*, MS, I, s. 59–104.
- GEBÜHR M.  
1976 *Der Trachtschmuck der älteren römischen Kaiserzeit im Gebiet zwischen unteren Elbe und Oder und auf den westlichen dänischen Inseln*, „Göthinger Schriften zur Vor- und Frühgeschichte”, Neumünster.
- GEDIGA B.  
1976 *Śladami religii Prastłowian*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.  
1977 *Zagadnienie genezy kultury łużyckiej na terenach Nadodrza*, [w:] *Geneza*, s. 7–16.  
1978 *Starszy okres epoki brązu na zachodnich ziemiach pol-*



skich w zasięgu „kultury przedłużyckiej”, [w:] *Prahistoria ziem polskich*, III. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, s. 137–172.

- GEDL M.  
1963 *Wczesny i starszy okres epoki brązu na Górnym Śląsku*, PA, XVI, s. 24–55.  
1966 *Cmentarzysko kultury lużyckiej w Zbrojewsku, pow. Kłobuck, cz. I (materiały z badań prowadzonych w latach 1959–1963)*, MA, VII, s. 91–124.  
1968 *Dwa szkieletowe groby kultury przedłużyckiej w Kietrze, powiat Głubczyce*, „Opolski Rocznik Muzealny”, III, s. 145–152.  
1970 [w:] „Inventaria Archaeologica – Pologne”, fasc. XXIV.  
1971 *Cmentarzysko kultury lużyckiej w Zbrojewsku, pow. Kłobuck, cz. II*, MA, XII, s. 137–191.  
1972 *Zbrojewsko, pow. Kłobuck*, SAnt, XIV, s. 306–307.  
1975 *Kultura przedłużycka*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk.  
1978 *Wczesnolużyckie pochówki ciałopalne ze śladami trumien drewnianych na cmentarzysku w Kietrze, woj. Opole*, AP, XXIII, s. 277–306.  
1979 *Stufengliederung und Chronologie des Gräberfeldes der Lausitzer Kultur in Kietrz*, Kraków.  
1980 *Die Dolche und Stabdolche in Polen*, PBF, VI 4.  
1982 *Periodyzacja i chronologia kultury lużyckiej w zachodniej Małopolsce*, [w:] *Poludniowa*, s. 11–33.  
1983 *Die Nadeln in Polen. I*, PBF, XIII 7.
- GODŁOWSKI K.  
1973 *Opatów, district of Kłobuck*, [w:] „Recherches Archéologiques de 1972”, Kraków, s. 36–39.
- GOLDMANN K.  
1981 *Guss in verlorener Sandform- das Hauptverfahren alt-europäischer Bronzeisierer?*, „Archäologisches Korrespondenzblatt”, 11, s. 109–116.
- GRYGIEL P.  
1977 *Osada kultury trzcinieckiej w Lgowie, woj. Kalisz*, FAP, XXVI, s. 63–76.
- HARTMANN A.  
1970 *Prähistorische Goldfunde aus Europa*, „Studien zu den Anfängen der Metallurgie”, t. 3, Berlin.
- HÄNSEL B.  
1977 *Zur historischen Bedeutung der Theißzone um das 16. Jahrhundert v. Chr.*, „Jahresbericht des Instituts für Vorgeschichte der Universität Frankfurt a.M.”, s. 87–100.
- HOCHSTETTER A.  
1980 *Die Hügelgräberbronzezeit in Niederbayern*, „Materialhefte zur bayerischen Vorgeschichte”, 41, Kallmünz.
- HOFFMANN W.  
1940 *Ein neuer Schatz- und Grabfund aus Liegnitz*, „Altschlesische Blätter”, XV, s. 9–11.  
1941 *Wichtige Ausgrabungsergebnisse in Niederschlesien*, ibidem, XVI, s. 17–19.
- HRUBY V.  
1958 *Kultovní objekty lidstva středodunajske kultury mohylove na Morave*, „Pamatky Archeologicke”, XLIX, s. 40–57.
- JACOB-FRIESEN K. H.  
1963 *Einführung in Niedersachsens Urgeschichte. II Teil Bronzezeit*, Hildesheim.
- JASNOSZ S.  
1975 *Materiały do osadnictwa w starszej epoce brązu na obszarze Wielkopolski południowej*, FAP, XXV, s. 85–94.
- JAŹDŹEWSKI K.  
1948 *O zagadnieniu początków kultury lużyckiej*, „Slavia Antiqua”, I, s. 99–145.
- 1959 [w:] „Inventaria Archaeologica – Pologne”, fasc. III.  
KACZKOWSKI M.  
1972 *Sprawozdanie Powiatowego Konserwatora Zabytków w Głogowie*, „Zielonogórskie Zeszyty Muzealne”, III, s. 437–468.
- KEMPISTY A.  
1967 *Wyniki badań kopca I w Miernowie, pow. Pińczów*, „Rozprawy Zespołu Badań nad Polskim Średniowieczem UW i PW”, IV, s. 149–175.  
1978 *Schylek neolitu i początek epoki brązu na Wyżynie Małopolskiej w świetle badań nad kopcami*, Warszawa.
- KEMPISTY E.  
1968 *Cmentarzysko ciałopalne kultury trzcinieckiej w Laskach Starych, pow. Węgrów*, WA, XXXIII, s. 224–235.
- KERSTEN K.  
1936 *Zur älteren nordischen Bronzezeit*, Neumünster.  
1958 *Die Funde der älteren Bronzezeit in Pommern*, „9 Beiheft zum Atlas der Urgeschichte”, Hamburg.
- KLEEMANN O.  
1977 *Die Mittlere Bronzezeit in Schlesien (1939)*, „Bonner Hefte zur Vorgeschichte”, 12/13.
- KOSIŃSKI D.  
1977 *Materiały do osadnictwa z starszego okresu epoki brązu na stanowisku nr 1 w Piaskach koło Krotoszyna*, FAP, XXVI, s. 77–80.
- KOSTRZEWSKI J.  
1917 *Der Depotfund von Grodnica, Kr. Gostyn (Pr. Posen)*, „Mannus”, VIII, s. 266–269.  
1923 *Wielkopolska w czasach przedhistorycznych*, wyd. II, Poznań.  
1924 *Kurhany z II okresu epoki brązowej w okolicy Krotoszyna i Ostrowca*, PA, II, s. 259–274.  
1958 *Kultura lużycka na Pomorzu*, Poznań.  
1964 *Skarby i luźne znaleziska metalowe od eneolitu do wczesnego okresu żelaza z górnego i środkowego dorzecza Wisły i górnego dorzecza Warty*, PA, XV, s. 5–133.
- KOŚKO A.  
1979 *Rozwój kulturowy społeczeństw Kujaw w okresach schyłkowego neolitu i wczesnej epoki brązu*, Poznań.
- KOTKOWSKI A.  
1979 *Chojny*, IA, s. 52–53.
- KOWIAŃSKA-PIASZYKOWA M.  
1966 *Cmentarzysko z II okresu epoki brązu w Pudlitzkach w pow. gostyńskim*, PA, XVII, s. 86–118.
- KRAL J.  
1960 *Přehled výzkumu opavske expositury Archeologického Ústavu ČSAV pob. v Brně za rok 1959*, „Přehled Výzkumu 1959”, s. 177–181.  
1961 *Z výzkumu opavske expositury Archeologického Ústavu ČSAV pob. v Brně*, „Přehled Výzkumu 1960”, s. 106–111.
- KRAUSS A.  
1968 *Skarb brązowy odkryty w Kłęczanach, pow. Ropczyce*, MA, IX, s. 167–169.
- KUBACH W.  
1974 *Zur Gruppierung bronzezeitlicher Kulturerscheinungen im hessischen Raum*, „Jahresbericht des Instituts für Vorgeschichte der Universität Frankfurt a.M.”, s. 29–50.  
1977 *Die Nadeln in Hessen und Rheinhessen*, PBF XIII 3.
- KURNATOWSKI S.  
1966 *Materiały do środkowego okresu epoki brązowej w Wielkopolsce*, PA, XVII, s. 122–201.
- KUSZEWSKI J.  
1961 *Kościelna Wieś*, „Z otchłani wieków”, XXVII, s. 128–129.
- KWAPIŃSKI M.  
1974 *Z problematyki klasyfikacji kulturowej wczesnej epoki*

- brązu na Ziemi Lubuskiej, „Zielonogórskie Zeszyty Muzealne”, IV, s. 25–39.
- KYTILICOVA O.  
1981 *Ein Beitrag zu den Schmuckgarnituren des böhmischen Knoviz-Milavečar Bereichs*, [w:] *Studien zur Bronzezeit. Festschrift für W. A. v. Brunn*, Mainz, s. 213–249.
- LAUX F.  
1971 *Die Bronzezeit in der Lüneburger Heide*, Hildesheim.  
1976 *Die Nadeln in Niedersachsen*, PBF XIII 4.
- LOMBORG E.  
1959 *Donauländische Kulturbeziehungen und die relative Chronologie der frühen Nordischen Bronzezeit*, „Acta Archaeologica”, 30, s. 51–146.
- LÜNING J.  
1976 *Kontinuität und Diskontinuität*. *Dissertationes Archaeologicae Gandenses*, XVI, s. 174–188.
- MACHEJEWSKI F.  
1962 *Materialy starożytne z powiatu żnińskiego*, MS, VIII, s. 217–326.
- MAIER R.  
1972 *Zwei Moorfunde aus Ostfriesland*, „Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen”, VII, s. 101–110.
- MAKSYMOWICZ K.  
1977 *Prawocin*, woj. Wrocław, SAnt, XIX, s. 336–337.
- MATOGA A.  
1980 *Bocheniec*, IA, s. 57–58.  
1982 *Bocheniec*, IA, s. 73–74.
- MERTINS O.  
1896 *Depotfunde der Bronzezeit in Schlesien*, „Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift”, V, s. 291–384.
- MIŚKIEWICZ J.  
1978 *Kultura trzciniecka*, [w:] *Prahistoria ziem polskich*, t. III, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, s. 173–196.
- MÜLLER-KARPE H.  
1975 *Einführung in die Vorgeschichte*, München.
- NOSEK S.  
1948 *Zagadnienie Prasłowiańszczyzny w świetle prehistorii*, „Światowit”, XIX, s. 1–178.
- NOWOTHNIG W.  
1938 *Neue Körpergräber der älteren Bronzezeit in Schlesien*, „Altschlesien”, VII, s. 214–226.
- OSTOJA-ZAGÓRSKI J.  
1970 *Kurhan kultury lużyckiej na stanowisku 2 w Skroniu*, pow. Kolobrzeg, SA, XXII, s. 317–329.
- OTTO K. H.  
1976 *Bronzezeit*, „Ausgrabungen und Funde”, 21, s. 58–65.
- PIECZYŃSKI Z.  
1975 *Die Ausgrabungen von Bruszczewo als Beitrag zum Problem der Verbindung der Aunjetitzer Kultur mit Kulturgruppen an der Wende der I. und II. Bronzezeitperiode im mittleren Westpolen*, „Acta Archaeologica Carpathica”, XV, s. 205–210.  
1981 *Skarb z epoki brązu odkryty w Odolanowie*, FAP, XXX, s. 21–24.
- PLESL E.  
1965 *Otazky středobronzoveho osidleni v severozapadních Čechach*, „Pamatky Archeologicke”, LVI, s. 457–512.
- PRIMAS M.  
1977 *Untersuchungen zu den Bestattungssitten der ausgehenden Kupfer- und frühen Bronzezeit*, „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission”, 58, s. 1–160.
- RACHWANIEC A.  
1982 *Problematyka wczesnej fazy kultury lużyckiej w rejonie Nowej Huty*, [w:] *Poludniowa*, s. 59–72.
- RAJEWSKI Z. A.  
1939 *Bransolety brązowe z Wawrzynek w pow. żnińskim*, PA, VI, s. 267–268.  
1971 [w:] *Inventaria Archaeologica – Pologne*, fasc. XXVII.
- RANDBORG K.  
1968 *Von Periode II zu III. Chronologische Studien über die ältere Bronzezeit Südkandinaviens und Norddeutschlands*, „Acta Archaeologica”, 39, s. 1–142.  
1974 *Social Stratification in Early Bronze Age Denmark: a Study in the Regulation of Cultural System*, „Praehistorische Zeitschrift” 49, s. 38–64.
- RICHTHOFEN B.  
1926 *Die ältere Bronzezeit in Schlesien*, Berlin.
- ROGOZIŃSKA-GOSZCZYŃSKA R.  
1965 *Sprawozdanie z badań na cmentarzysku kurhanowym kultury trzcinieckiej w Guciowie, pow. Zamość, w sezonie wykopaliskowym 1963*, SA, XVII, s. 93–98.
- SARNOWSKA W.  
1966 *Pierwsze złote wyroby na Śląsku*, SAnt, VIII, s. 7–27.  
1971 *Skarb z II okresu epoki brązu z Kondratowic, pow. Strzelin*, SAnt, XIII, s. 49–68.
- SCHUBART H.  
1972 *Die Funde der älteren Bronzezeit in Mecklenburg*, Neumünster.
- SCHULTZE M.  
1917 *Grab- und Depotfunde der Periode II der Bronzezeit in der Sammlung der Historische Gesellschaft zu Bromberg*, „Mannus”, VIII, s. 245–263.
- SEGER H.  
1909 *Zur Chronologie der ostdeutschen Ösennadeln*, „Praehistorische Zeitschrift”, 1, s. 55–64.  
1912 *Maslographia 1711–1911*, „Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift”, VI, s. 1–16.
- SIUCHNIŃSKI K.  
1963 *Uwagi o stosunkach kulturowych w I–III okresie epoki brązu na Pomorzu Zachodnim*, [w:] *Munera Archaeologica Iosepho Kostrzewski*, Poznań, s. 147–174.
- SPRINCZ E., BECK C. W.  
1981 *Classification of the Amber Beads of the Hungarian Bronze Age*, „Journal of Field Archaeology”, 8, s. 469–485.
- SPURNY V.  
1982 *K časovemu a kulturnimu postaveni protolužického horizontu na Moravě*, [w:] *Poludniowa*, s. 121–133.
- ŠTURMS E.  
1936 *Die ältere Bronzezeit im Ostbaltikum*, Berlin.
- SULIMIRSKI T.  
1968 *Corded Ware and Globular Amphorae North-East of the Carpathians*, London.
- SZMUKIER W.  
1979 *Oborniki Śląskie*, IA, s. 67.  
1980 *Stosunki kulturowe w Polsce południowo-zachodniej na przełomie wczesnej i starszej epoki brązu*, AP, XXV, s. 7–28.
- ŚMIGIELSKI W.  
1958 *Wykaz nabytków Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w roku 1955*, FAP, VIII/IX, s. 448–463.
- TACKENBERG K.  
1927 *Das erste Auftreten der Leichenverbrennung in Schlesien*, „Altschlesien”, II, s. 13–32.
- WELS-WEYRAUCH U.  
1975 *Schmuckaustattungen aus Frauengräbern der jüngeren Hügelgräberbronzezeit in Deutschland (14. Jahrhundert v. Chr.)*, „Ausgrabungen in Deutschland”, t. 3, Mainz, s. 300–304.



- 1978 *Die Anhänger und Halsringe in Südwestdeutschland und Nordbayern*, PBF XI 1.
- WĘGRZYNOWICZ T.  
1976 *Ośrodkowość starszej fazy epoki brązu z Warszawy-Zerzenia*, WA, XLI, s. 18–36.
- 1982 *Szczątki zwierzęce jako wyraz wierzeń w czasach ciałopalenia zwłok*, Warszawa.
- WIKLAK H.  
1963 *Początki kultury lużyckiej w Polsce środkowej*, Łódź.
- WOLĄGIEWICZ R.  
1961 *Cmentarzysko z II–IV okresu epoki brązu w Brzeźniku*, pow. Łobez, „Materiały Zachodniopomorskie”, VII, s. 23–83.
- WÓJCIKOWA E., MAKIEWICZ T.  
1969 *Sprawozdanie z badań kurhanów kultury trzcinieckiej w Strugach*, pow. Wieluń, SA, XX, s. 77–81.
- WÜSTEMANN H.  
1978 *Zur Sozialentwicklung während der Bronzezeit im Norden der DDR*, [w:] *Mitteleuropäische Bronzezeit*, Berlin, s. 195–209.
- ZAKRZEWSKI Z.  
1900 *Groby przedhistoryczne w Kleszczewie*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne”, XII, s. 186–194.
- 1924 *Kurhany z II okresu epoki brązowej we wsi Jasionna-Klekot*, PA, II, s. 275–282.
- ZĄBKIEWICZ-KOSZAŃSKA H. A.  
1959 [w:] „*Inventaria Archaeologica – Pologne*”, fasc. III.
- ZIEGERT W.  
1963 *Zur Chronologie und Gruppengliederung der westlichen Hügelgräberkultur*, Berlin.

## PROBLEM DER KULTURELLEN DIFFERENZIERUNG DER POLNISCHEN GEBIETE IN DER ÄLTEREN BRONZEZEIT

### Zusammenfassung

Der Erkenntniszustand der II. Periode der Bronzezeit der polnischen Gebiete ist, trotz des merklichen Fortschrittes in den letzten 25 Jahren, immer noch sehr unzureichend. Die Kulturprobleme dieser Periode sind immer noch nicht gänzlich aufgeklärt – zur Diskussion wird die Ausdehnung und die Einteilung der Hügelgräberkultur, die Einteilung der Trzciniec-Kultur, das Problem ihrer Kontaktzone, wie auch die Frage der Fundmaterialien im nördlichen Teil Polens gestellt. Mit dem letzterwähnten Problem steht im Zusammenhang die allgemeine Frage der Reichweite des nordischen Kreises und seiner Aufteilung in die Zonen. Ebenso sind die chronologischen Rahmen der beiden Kulturen noch nicht genau festgesetzt worden und die Proben mit Aussonderung ihrer einzelnen Phasen, wie auch ihre Zeitstellung stützen sich immer noch auf einen verhältnismässig schwachen Materialbefund. Aufgrund des Mangels an gut dokumentierten Feststellungen für die westliche Grenze der Gruppen von polnischen Hügelgräberkultur ist sie eher arbiträr in dem langs der Oder und Neisse westlich gelegenen Gebiet angenommen worden (Abb. 1), man hat auch auf die chronologische Schichtung der untersuchten Materialien verzichtet.

In der vorliegenden Bearbeitung befaßte man sich mit der Untersuchung der Fundgarnituren aufgrund der Inventare der Gräber und der Hortfunde, dh. mit der Aussonderung der sich wiederholenden Komplexe von Waffen und Schmuck. Dieserart Forschungen sind in anderen Gebieten schon weit fortgeschritten. In dem untersuchten Gebiet lassen sich im allgemeinen 156 Grabkomplexe mit Metallbeigaben, 56 Hortfunde mit Schmuck und 22

Komplexe, die ausschließlich einzelne Paare von Armbergen mit Spiralscheiben enthalten (die teilweise in der besprochenen Periode auftreten) unterscheiden. Insgesamt enthalten diese Komplexe, die Keramik ausgenommen, nicht weniger als 1315 Gegenstände aus Metall, Bernstein, Glas, Feuerstein udgl. Von den 156 Grabkomplexen wurden 60 als Gruppe A ausgesondert (Aufstellung 1) – dies sind sicherlich Einzelgräber. Als Gruppe B wurden in der Aufstellung der Fundplätze die höchstwahrscheinlichen Einzelgräber und als Gruppe C die Komplexe der vermutlichen Grabinventare bezeichnet. Es wurden die Daten über die Bestattungen mit mehreren Toten berücksichtigt, zumal sie die Angaben betreffs der Ausstattung eines einzelnen Toten aufweisen. Dabei sind die Gräber aus den Übergangsphasen (der Trzciniec-Lausitzer und der Hügelgräber-Lausitzer) ausgeschlossen worden.

Die Quellendarstellung beginnt mit der Analyse der Gräber mit Waffenbeigaben (Aufstellung 3), dh. Gräber, die mit den Schwertern, Dolchen, Keulenköpfen, Speerspitzen, Pfeilspitzen, Äxten und Beilen ausgestattet waren. Die letzteren wurden zu Waffen angerechnet, da die Hälfte der in den Gräbern vorgefundenen Äxte zusammen mit den Dolchen vorkommt, und die Geräte treten dagegen in den Grabinventaren dieser Zeit recht selten vor. Die Waffe ist aus 24% der untersuchten Komplexe bekannt, wobei sie am häufigsten (über die Hälfte der Gräber) in Pommern hervortritt. Sie stammt aus den Gräbern der Erwachsenen und der Kinder. Vorwiegend sind es Dolche; die Beile und Pfeilspitzen wurden u.a. auch aus Feuerstein hergestellt.

Die Diademe kommen in den Gräbern selten



vor, recht häufig dagegen in den Hortfunden, insbesondere in Pommern. Darunter gibt es typologisch etwas eigentümliche Formen, die mit einem Paar von Armspiralen die Bonin-Garnitur bilden. Die Halskragen sind häufig in den Hortfunden in Pommern vertreten, zusammen mit den Paaren von Armspiralen bilden sie die Czarnówko-Garnitur. In den Gräbern treten dagegen die Perlenkette mit Glas-, Bernstein- und Metallperlen hervor. Sie sind bekannt in Pommern und im Gebiet der Hügelgräberkultur. Perlen und Anhänger treten in den Bestattungen der Trzciniec-Kultur vereinzelt, oder auch in einigen Exemplaren hervor; sie befanden sich an den Schädeln, somit bildeten sie den Kopf- bzw. Haarschmuck. Die Bernsteinperlen und kleine Schmucksachen aus Gold sind selten, es fällt der Mangel an Bernsteingegenständen in den Komplexen im nördlichen Polen auf. Bekannt sind vereinzelt Halsringe.

In den Gräbern kommen am häufigsten Nadeln vor, die aus 73% der untersuchten Gräber bekannt sind. In der Hügelgräberkultur sind sie am häufigsten vertreten (79% der Gräber), recht selten sind sie im nördlichen Polen (45%). In den Hortfunden dagegen machen sie kaum 5% der Inventare aus. In der Hügelgräberkultur befinden sie sich in der Regel auf Brust des Skeletts, in der Trzciniec-Kultur dagegen – am Oberarm, am Unterarm oder sogar an den Knien des Toten. Dies kann darauf hinweisen, dass diese Nadeln höchstwahrscheinlich nicht zum Aneinanderheften der Kleidungsstücke, sondern eines Totentuches dienten. Recht selten gibt es mehr als eine Nadel in einem Grab. Sie treten so in den Kindergräbern als auch in den Gräbern von Erwachsenen hervor. Beachtenswert ist eine Gruppe von Nadeln verschiedener Type, von denen manche sogar eine Länge von 63 cm erreichen, daher dürfen sie eher als Symbole des Prestige denn als ein praktischer Verschluss betrachtet werden (Abb. 18). Die Grabinventare mit häufiger vorkommenden Nadeltypen zeigt die Aufstellung 7 und Abb. 13, aus denen es hervorgeht, daß die Verbreitungsbereiche der Nadeln in den Gräbern nicht mit dem Verbreitungsbereich der Nadeln derselben Typen identisch sind. Eine kleine Gräbergruppe enthält die Opatów-Garnitur, die aus einer Nadel und einem Paar offener Armringe besteht.

Die Armbergen und die Armringe bilden nur 11% der Gegenstände der Grabinventare, gegen die 54% der Hortfunde mit Schmuck (Armbergenpaare, die aus den Hortfunden oder aus den zerstörten Gräbern herkommen, nicht miteinbezogen). In den Gräbern befinden sie sich an den Oberarmen und an den Unterarmen der Toten, es fehlen jedoch die Daten über die Gebrauchsweise der Fußringe. Die Armrin-

ge treten in den Gräbern von Kindern und von Erwachsenen hervor oftmals paarweise. Auch hier ist die regionale Unterschiedlichkeit der Funde sichtbar. Die anderen Fundkategorien treten in den Gräbern äußerst selten vor. Die Keramik ist verhältnismäßig am häufigsten in den Gräbern der Trzciniec-Kultur vertreten (71,5% der in Betracht genommenen Gräber dieser Kultur).

Der Unterschied zwischen den Gräber- und Hortfundeinventaren, das Vorhandensein in den Gräbern der durch das Feuer meistens nicht beschädigten Schmucksachen, wie auch die Anhäufung von Zargenkopfnadeln in einem kleinen Gebiet ausschließlich in den Brandgräbern; alles dies weist deutlich auf eine bewußte Auswahl der in die Gräber eingelegten Beigaben. Dieser Selektion lagen vor allem die damaligen Glaubenssitten zugrunde, sie widerspiegelte aber gewissermaßen auch die sozialen Verhältnisse. Die Benutzungsart der Nadeln in den Bestattungen der Trzciniec-Kultur, das nur sporadische Vorkommen der Geräte in den Gräbern, wie auch das äußerst seltene Vorhandensein der am häufigsten in Hortfunden vertretenen Type der Armringe in den Gräbern, all dies sind Folgen gewisser Kultgebote. Die Ausstattung der Gräber mit Beigaben, die den Charakter der Prestigesymbole hatten, weist auf die sozialen Unterschiede hin. Es sind hier zu nennen die oben erwähnten langschäftigen Nadeln, die Diademe, die Schwerter, oder auch eine deutliche Überlegenheit der Dolche zwischen Waffen aus Gräbern. Beachtenswert ist auch eine Gruppe von sechs sehr reich ausgestatteten Gräbern (Marcinkowice, Wojdal, Wysiedle, Wartin). Inventare dieser Gräber enthalten häufig die aus den Hortfunden bekannten Garniture und scheinen den Eindruck einer Überhäufung von Beigaben zu machen, wobei hier die in anderen Bestattungen festgestellten Ausstattungsprinzipien, außer Acht gelassen wurden. Die Analyse der Gräberausstattung mit Waffen und mit Armringen ließ die Feststellung zu, daß sie in denselben Inventaren recht selten zusammen vorkommen. In Pommern schliessen sich die Armringe mit den Waffen nicht an, in den anderen Gebieten kommen sie dagegen nur einmal zusammen vor, und zwar in einem oben erwähnten reichen Grab von Marcinkowice, das nach anderen Regeln ausgestattet war. Eines der mit Armringe ausgestatteten Gräber wurde anthropologisch als Frauengrab bestimmt – demnach sind die Armringe wohl als Indikatoren für Frauengräber zu betrachten.

In Pommern ist eine große Frequenz der Ausstattung der Toten mit Metallbeigaben bemerkbar, darunter gibt es einen beträchtlichen Prozentsatz der Gräber mit Waffen und wesentlich seltene Ausstattung dieser mit Nadeln. Trotz des Vorhandenseins einer



Reihe der typischen Formen für die weiter nach Süden gelegenen Regionen, ist der einheimische Charakter dieser Inventare ganz deutlich. Über Keramik gibt es zwar knappe Angaben, doch auch sie bestätigen ihre lokale Eigenart. In den Hortfunden traten zwei Garniture auf (Abb.17) und zwar die Czarnówko-Garnitur (typisch für das Odermündungsgebiet), und die Bonin-Garnitur. Hier kommt auch die Kraski-Garnitur vor, sie ist durch ein Paar Armspirale mit Spiralscheiben und durch ein Paar Armringen repräsentiert; sie kommt häufiger in Grosspolen vor.

Für die Trzciniec-Kultur typisch sind Gräber mit eher dürftiger Ausstattung mit Metallbeigaben und reicherer mit der Keramik, wie auch das häufige Vorkommen der Massengräber. Die Metallbeigaben konzentrieren sich in den Skelettgräbern, wo die Nadeln vermutlich zum Aneinanderheften der Totentücher gebraucht wurden. Die Eigentümlichkeit der Kleidung bestand in der Kopfverzierung mit Perlen und verschiedenartigen Anhängern. Die Eigenart der Keramik ist ganz deutlich, die Metallbeigaben weichen dagegen von denen, der Hügelgräberkultur typologisch nicht ab. Es treten hier nur vereinzelte Garniture in den Hortfunden vor – einmal die Kraski-Garnitur und dreimal die Ludów Śląski-Garnitur (ein Paar Armberge mit Spiralscheiben und ein Paar offene Armringe).

In der Hügelgräberkultur ist eine reichere Ausstattung der Gräber mit Metallbeigaben bemerkbar. Ziemlich häufig sind hier Perlenketten, die Nadeln befinden sich auf der Skelettbrust. In diesem Gebiet konzentrieren sich die Bestattungen mit Ösennadeln des schlesisch-grosspolnischen Typs Variante A. und mit den Spindenkopf-, Spundkopf-, Zargenkopfnadel wie auch mit Nadeln mit Scheibenkopf. Es bestehen immer noch Schwierigkeiten in der Bestimmung des keramischen Inventars dieser Kultur. Es tritt hier die Opatów-Garnitur sehr selten vor, aber die Garniture wurden in Hortfunden festgestellt.

Der Analyse wurde speziell das Gebiet unterzogen, das für eine Kontaktzone der Trzciniec- und der Hügelgräberkultur gehalten wird. Infolge dieser Analyse wurde der bisher angenommene Bereich dieser Zone, aufgrund der Keramik (hauptsächlich der S-förmigen und „Textil“-Gefässe) beträchtlich eingeschränkt.

Trotz der merkbaren Lücken im Quellenmaterial sind bestimmte Schlußfolgerungen zu verzeichnen, nämlich aufgrund der Vergleichung der verhältnismäßig ähnlichen Prinzipien für die Auserwählung der Grabinventare auf verschiedenen Gebieten. Die sozialen Elemente zeichnen sich im allgemeinen durch eine Gruppe der reich ausgestatteten Gräber aus, wie auch durch die Prestigeattribute, es sei aber zu

vermerken, dass keine scharfen Zäsuren der betreffenden Grabausstattung hervortreten.

Die Eigentümlichkeit des West- und Mittelpommerns, des zu dieser Zeit an Bronzebeigaben reichsten Gebietes, ist deutlich zu sehen. Hier entwickelte sich die westpommersche Gruppe (Abb.19), gekennzeichnet durch die Eigenart der Metallgegenstände, der Keramik, wie auch der Hortfundegarnituren und mit der mecklenburgischen Kultureinheit deutlich verwandt. Elemente dieser Gruppe bestehen auch weiterhin in der III. Periode der Bronzezeit im Bereich der Lausitzer Kultur (Skelettbestattungen, einige Gefäßformen und manche Metallgegenstände). Die festgestellte Eigenart der Kleidung kann zum Kennzeichen einer gewissen organisatorischen (Stamm) oder ethnischen Eigenart der Bewohner der gegebenen Region werden. Man darf so meinen – aufgrund des Vergleiches mit anderen Gebieten (Seddin), wie auch aufgrund der geographischen Lage in der wichtigen Verladungsregion der Bronzegegenstände der großen Oderwege. Diese Situation setzte das Vorhandensein einer gewissen Organisation voraus.

Die Metallbeigaben in den Gräbern wurden bei der Bevölkerung des westlichen Teils der Trzciniec-Kultur festgestellt. Der große Prozentsatz der Massengräber bereitete zusätzliche Schwierigkeiten in der Aussonderung der Grabgarniture. Auf diesem Gebiet kommt dagegen eine Mehrzahl von Hortfunden mit Ludów Śląski-Garnitur vor, auch die Kraski-Garniture sind hier vorhanden. Bemerkenswert ist, daß es hier keine Fortsetzung der Bestattungsplätze gibt, obwohl auf diesem Gebiet die Kontinuierung so in der Keramik als auch in den Metallformen, der Lausitzer-Kultur deutlich sichtbar ist.

Zur Zeit sind wir nicht imstande, trotz vorgenommener Versuche, die Hügelgräberkultur in kleinere Einheiten begründet aufzusetzen. Im Rahmen dieser Kultur ist die lokale Produktion einer Reihe von Metallgegenständen, vor allem von Nadeln, deutlich erkennbar. Die Bestattungen weisen eine wesentliche Mehrzahl von Beigaben auf, vorwiegend tritt auf diesem Gebiet die Opatów-Garnitur hervor, vermutlich darf es hier eine Differenzierung in Männergräbern und Frauengräbern geben. Die Fortdauer dieser Kultur (trotz der Schwierigkeiten mit der Aussonderung der Übergangsphase der Hügelgräber-Lausitzer Kultur) kommt zum Ausdruck durch die Stetigkeit der Regel in der Totenausstattung und durch die Fortdauer verschiedener Erzeugnisse auf den ununterbrochen benutzten Gräberfeldern.

Die Kontaktzone der Trzciniec- und der Hügelgräberkultur (Abb.19) ist charakteristisch durch eine starke Durchmischung der für die beiden Kulturen typischer Elemente, darunter auch der Regel der

Totenausstattung. Zu den anderen Gebieten Polens läßt sich augenblicklich nicht viel sagen.

Die verhältnismäßig geringe Anzahl des untersuchten Materials erlaubt keine näheren Schlußfolgerungen zu ziehen, doch die angewandte Methode,

Die Adresse des Verfassers:

Doc. dr hab. Jan Dąbrowski, Polen  
Zakład Epoki Metali IHKM PAN  
00-140 Warszawa, Świerczewskiego 105

wie es scheint, kann bereits gewisse Beiträge zur Diskussion über die II. Periode der Bronzezeit in Polen liefern.

*Übersetzt von Ligia Jasnosz*